

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра української філології та славістики

Кваліфікаційна робота
з української мови на тему:

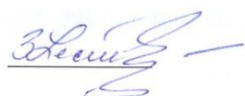
**«СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМАТИКА АГЕНТИВНИХ ІМЕННИКІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ІДІОЛЕКТУ СУЧАСНИХ
ПИСЬМЕННИКІВ)»**

Студентки групи СОукр 56-19
факультету слов'янської філології
за освітньо-професійною програмою «Українська
мова і література, англійська мова, редагування
освітніх видань»,
спеціальністю 014 Середня освіта,
спеціалізацією Українська мова і література.
Форма здобуття освіти: денна
Якимчук Юлії Сергіївни

Допущена до захисту
«26» листопада 2020 року

Науковий керівник:
доктор філологічних наук,
професор **Валюх Зоя Орестівна**

Завідувач кафедри

Валюх З.О.

(підпис)

(ПІБ)

Національна шкала _____
Кількість балів _____
Оцінка ЄКТС _____

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМАТИКИ	6
1.1. Основоцентричний підхід у сучасній дериватології.....	6
1.2. Комплексні одиниці сучасного словотворення.....	7
1.3. Поняття парадигми в словотворі.....	9
1.4. Конкретна словотвірна парадигма.....	11
1.5. Типова словотвірна парадигма.....	15
Висновки до розділу 1.....	18
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ІМЕННИКІВ – НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	20
2.1. Структурно-семантичні ознаки лексико-семантичної групи іменників – назв осіб за професією.....	20
2.2. Типова словотвірна парадигма найменувань осіб за професією	
2.2.1. Іменникова зона.....	28
2.2.2. Прикметникова зона.....	33
2.2.3. Дієслівна зона.....	37
Висновки до розділу 2.....	40
РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ – НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ ЗА СОЦІАЛЬНИМ СТАНОМ ТА ВНУТРІШНІМИ ОЗНАКАМИ	42
3.1. Параметри словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за соціальним станом і званням.....	42
3.2. Структурно-семантична характеристика словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за внутрішніми ознаками.....	53
Висновки до розділу 3.....	59
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	64
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	69
ДОДАТКИ	70
SUMMARY	76

ВСТУП

Дослідженням словотвору ґрунтується на одній із фундаментальних засад лінгвістики ХХ століття – парадигматичних зв'язках мовних одиниць. Сьогодні особливої актуальності набуває питання створення типології словотвору, в основу якого покладене функційне навантаження твірних слів, що належать до різних лексико-граматичних класів в українській мові. Вивчення словотвору з урахуванням можливостей твірних основ різної частиномовної належності не втрачає своєї актуальності упродовж останніх десятиріч. Дослідження цієї проблематики займалися в різні періоди такі науковці, як З.О.Валюх, К.Г.Городенська, В.О.Горпинич, В.В.Грещук, О.А.Земська Н.Ф.Клименко, О.П.Кушлик та ін. Вони з'ясували, що найповніше засвідчує словотвірні можливості, словотвірний потенціал, словотвірна парадигма – комплексна одиниця словотвору.

Актуальність теми зумовлена об'єктивною необхідністю вивчити словотвірні можливості іменників, що належать до словотвірної категорії суб'єкта дії та суб'єкта стану в українській мові, установити основні структурно-семантичні типи їхніх словотвірних парадигм, систематизувати їх словотвірні парадигми за структурними зонами і визначити їхні словотвірні особливості. Ми зосередили свою увагу на іменникові з огляду на те, що він є центральною частиною мови, а отже, становить ядро дериваційної основи українського словотвору. Іменник має доволі великі можливості для поповнення дериваційного складу української мови, оскільки виразниками категорійного значення предметності слугують численні лексико-семантичні й тематичні групи іменників: власні й загальні назви, одиничні й збірні, найменування особи і неособи, локативні іменники та ін.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження словотвірних парадигм іменників – назв осіб за професійним заняттям, за соціальним станом і званням, найменувань осіб за внутрішніми ознаками.

Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- 1) обґрунтувати поняття «словотвірна парадигма»;
- 2) установити структурні типи словотвірних парадигм лексико-семантичних груп агентивних іменників на основі частиномовної належності їхніх дериватів;
- 3) з'ясувати вплив мовних і позамовних чинників на дериваційні й особливості агентивних іменників;
- 4) систематизувати структурні типи словотвірної парадигми агентивних іменників;
- 5) запропонувати власну типологічну характеристику агентивних іменників.

Об'єктом дослідження є словотвірні парадигми агентивних іменників сучасної української літературної мови.

Предметом дослідження є структура типових словотвірних парадигм агентивних іменників в українській мові.

Методи дослідження. Як основний застосовано описовий та системний методи. Також використано елементи компонентного і структурного аналізів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній досліджено типові словотвірні парадигми агентивних іменників, на основі яких створено словотвірну парадигматику іменника.

Практична цінність виконаної роботи полягає в тому, що її результати можна використати під час викладання курсів із сучасної української літературної мови і середніх та вищих закладах освіти.

Апробація. Кваліфікаційна робота апробована на Міжнародній студентській науково-практичній конференції «Adorbemperlinguas. До світу через мови», Київ, 17 – 18 червня 2020 р. Опубліковані тези «Парадигматика агентивних іменників сучасної української літературної мови» у збірнику Матеріалів конференції «Світ як інтертекст». Київ, 2020. С. 55– 57.

Структура.Робота складається зі вступу, трьох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаної літератури, списку використаних джерел ілюстративного характеру, додатків та Summary.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМАТИКИ

1.1. Основоцентричний підхід у сучасній дериватології

Дериватологія як самостійний розділ мовознавства сформувався порівняно недавно. На сучасному етапі розвитку словотвір є самостійним розділом науки, який активно поповнюється новими дослідженнями та відкриттями. Важливим етапом вивчення української дериватології було написання таких монументальних досліджень як «Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови» (Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловська, 1998), «Українська словотвірна дериватологія» (В.О. Горпинич, 1998), «Словотвірні Категорії суфіксальних іменників» (В.П. Олексенко, 2001), «Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові» (С.О. Соколова, 2003), «Словотвірна парадигматика іменника в українській мові» (З.О. Валюх, 2005), «Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові» (О.П. Кушлик, 2015) та ін. Ці дослідження посприяли становленню українського словотвору.

Важливим етапом у вивчення сучасної української дериватології стало дослідження словотвірної спроможності слів, які належать до різних частин мови. Науковці зосередили увагу на твірній основі, а не на дериваційному форманті. В.В.Грещук назвав такий підхід до вивчення словотвору «основоцентричним», відповідно до якого в центрі дослідження опиняється твірна основа.

Основними завданнями науковців є виявити та дослідити особливості твірних основ, які роблять можливим утворення на їхній основі дериватів, проаналізувати різноманітні чинники, які мають вплив на дериваційні особливості та продуктивність твірної бази, а також семантико-словотвірні видозміни.

1.2. Комплексні одиниці сучасного словотворення

Комплексні одиниці словотвору – це комплекс споріднених слів, які пов'язані між собою словотворчими зв'язками, а також схеми побудови похідних слів, які мають спільні характеристики формальних і семантичних ознак. Серед комплексних одиниць сучасного словотвору виокремлюють одиниці, які є об'єднанням однокореневих слів різної словотвірної структури, пов'язаних спільністю кореневих морфем або словотворчих баз. Також дослідники виокремлюють одиниці, які являють собою схеми утворення різнокореневих слів, які пов'язані спільними словотворчими засобами.

До першої групи словотворчих одиниць належать такі одиниці:

- словотвірні гнізда;
- словотворчі парадигми;
- словотвірні ланцюжки;
- словотвірні пари.

На думку дослідників словотвірне гніздо є найбільшою комплексною одиницею. За А. Н. Тихоновим, словотвірне гніздо це сукупність спільнокореневих слів, упорядкована словотвірною похідністю (Тихонов 1985, с. 27).

Мовознавці виокремлюють похідні слова мови, які мають один корінь, а також первинне й непохідне слово, яке називають вершиною словотвірного гнізда або ж центром словотвірного гнізда. Тобто вершиною словотвірного гнізда (далі СГ) є непохідний корінь, який є немотивованим, а всі інші є похідними, або ж мотивованими. Вони розташовуються за принципом безпосереднього підпорядкування похідних одиниць іншим. Наприклад: *вчити, завчити, навчити, вивчити, перевчити, провчити, навчати, повчати, вчитися, навчитися, перевчитися, вчення, вивчення, навчання, вчитель, вчителька, учительство, учительський, вчителювати, учень, учнівський, вчений,*

вченість тощо. Аналізуючи це словотвірне гніздо, виявляємо, що вершиною гнізда є дієслово *вчити*.

Структуру СГ утворюють такі елементи:

- словотвірна пара;
- словотвірний ланцюжок;
- словотвірна парадигма.

Словотвірна пара – це комбінація похідного і твірного слова, що відрізняються певним словотворчим формантом. Важливо зазначити, що твірне і похідне перебувають у відношеннях безпосередньої похідності. Словотвірний ланцюжок – це певна сукупність спільнокореневих елементів, які постійно перебувають у відношеннях послідовної похідності, а саме: коли кожне попереднє слово є твірним для наступного. Словотвірна парадигма – це впорядкована сукупність похідних одного словотвірного такту, що характеризуються спільною твірною основою й різними словотвірними формантами.

У СГ виокремлюються такі угруповання слів, коли від одного твірного можливо утворити декілька похідних на одному такті похідності. Таке упорядкування спільнокореневих похідних називають словотвірною парадигмою. Словотвірною парадигмою називають упорядковану сукупність сумісних похідних одного словотвірного такту, що мають спільну твірну основу й різні словотвірні форманти. У парадигмі між похідними виникають відношення сумісної похідності.

До словотвірних парадигм входять похідні різноманітних частин мови, які утворюються за допомогою різних способів творення і словотворчих формантів. Важливо зазначити, що слово, від якого утворюються похідні, не є членом словотвірної парадигми. Словотвірні парадигми виявляються у словотвірному гнізді. У гнізді існує стільки парадигм, скільки існує твірних слів.

На основі конкретних парадигм формуються типові словотвірні парадигми. Типові парадигми характеризуються чітко визначеним набором

словотвірних значень, тому є закритими структурами. Словотвірна парадигма чітко ілюструє системну впорядкованість словотворення, а також виявляє реалізовані та нереалізовані можливості всіх твірних слів з урахуванням їхнього семантичного потенціалу.

1.3. Поняття парадигми у словотворі

Важливо зазначити, що термін «парадигма» був уведений ще в античну граматику. Він стосувався передусім сукупності форм дієвідмінювання і відмінювання одного типу, тобто був пов'язаний з граматичними угрупованнями слів досліджуваної мови, а також із виявленням усередині таких угруповань певних рис упорядкованості й регулярності (Кубрякова, Соболева 1979, с. 5). Мовознавці зазначають, що становлення морфологічної парадигматики відбувалося одночасно з установленням деяких словотвірних і синтаксичних закономірностей, без урахування яких часом неможливо було розмежувати форми в морфологічній парадигмі (Адмони 1988, с. 114).

В.Г. Адмоні визначає морфологічну парадигму як систему словоформ, що виражають за допомогою формальних засобів різноманітні модифікації одного узагальненого граматичного значення або декількох взаємопов'язаних узагальнених граматичних значень, але достатньо лише трохи змінити таке формулювання морфологічної парадигми, щоб підвести під нього і форми словотворення, а саме: потрібно додати в кінці визначення «аж до модифікацій лексемного статусу цих словоформ» (Адмоні 1988, с. 114, 117). Варто зауважити, що використання поняття парадигми в словотвірній галузі зумовлюється тим, що мовознавці виокремлюють не лише «форми словозміни», а й «форми словотворення». Проте варто пам'ятати, що ідеться про різні модифікації мовної одиниці, яка є вихідною (за формою, за змістом чи за формою й за змістом одночасно) (Манучарян 1981, с. 216).

Словотвірну парадигму характеризують як певний ланцюжок дериватів зі спільним коренем, а похідне слово є твірним для наступного (Стракова, с. 39, 87-88).

Аналізуючи перший підхід зазначаємо, що його прибічники ототожнюють поняття «словотвірне гніздо» та «словотвірна парадигма». Російський дослідник О.М. Тихонов, визначаючи словотвірне гніздо як ієрархічно впорядковану сукупність спільнокоренових слів, у якій кожен елемент займає певне, передбачене системою мови й усталене мовною нормою місце. Науковець акцентував на тому, що цю властивість гнізда відображає термін «словотвірна парадигма». Слова, що мають спільний корінь і живі значеннєві зв'язки утворюють словотвірне гніздо (парадигму) (Тихонов 1971, с. 31; 1972, с. 279).

Американський лінгвіст Б. Хемп підтримав даний підхід. Науковець вважав: «Сукупність споріднених слів, що містять спільну основу та всі афікси, які можуть до неї приєднатися, утворюють словотвірну парадигму» (Хемп 1964, с. 145). На думку дослідника, словотвірна парадигма є однією з певної кількості замкнутих сукупностей слів, у кожній із яких слова є спорідненими, але такими, що розрізняються за формою і значенням, тому відмінності, що простежуються від сукупності до сукупності є паралельними (Хемп 1964, с. 146). Отже, у словотворі і в інших галузях граматики можливо утворити формальну і семантичну типологію парадигм.

В.В. Лопатін започаткував дослідження словотвірної системи мови так, щоб визначити, які слова, утворюються або ж можуть утворитися від слів певної частини мови, оскільки кожна частина мови є особливою підсистемою із властивими саме їй протиставленнями, які належать словотвору (Лопатин 1974, с. 58).

О.А. Земська посприяла поглибленню і застосуванню концепцію словотвірної парадигми як сукупності спільноосновних похідних. Визначення дослідниці словотвірної парадигми базується на встановленні

схожості між морфологічним і словотвірним рівнями мовної системи. Вона зазначає: «Подібно до того, як словоформи відмінювання і дієвідмінювання утворюють морфологічні парадигми, набір похідних того самого слова утворює його словотвірну (дериваційну) парадигму», хоч «парадигми відмінювання і дієвідмінювання відрізняються набагато більшою регулярністю, ніж парадигми словотворення, які мають відмінності в наборі й характері похідних, що зумовлено не лише граматичною належністю і будовою твірних, але і їхньою семантикою»(Земская 1978, с. 72).

Значний внесок у дослідження словотвірної парадигматики української мови зробив В.В. Грещук. Словотвірна парадигма, наголошує дослідник, виступає засобом виявлення способів словотвору і словотворчих ресурсів у їхніх взаємозв'язках і їхній взаємодії, за допомогою яких у дериватах від різних структурно-семантичних класів слів актуалізуються властиві їм семантичні континууми (Грещук 1995, с. 20).

Ще один підхід визначає словотвірну парадигму як ланцюжок спільнокореневих слів, у якому кожне похідне є твірним до наступного, пор.: *учити – учитель – учителювати – учителювання; школа – школяр – школярський – по-школярськи* та ін. (Моисеев 1991, с. 90).

У нашій роботі використовуємо визначення словотвірної парадигми, запропоноване О.А. Земською і В.В. Грещуком.

1.4. Конкретна словотвірна парадигма

Відомі терміни «конкретна словотвірна парадигма» і «типова словотвірна парадигма». З.О. Валюх указує, що конкретна СП об'єднує похідні слова, які утворені від вершини на першому ступені деривації. Вона зазначає: «Вершинне слово перебуває у відношеннях словотвірної похідності з іншими її членами, тобто кожен член СП відрізняється від

вихідного слова певним семантичним елементом, який вираженим словотворчим формантом» (Валюх, 2005, с. 32).

Конкретна СП «являє собою єдність двох елементів – постійного та змінного: постійними елементами словотвірної парадигми виступають щодо плану змісту семантика твірного слова, щодо плану вираження твірна основа; змінними елементами є відповідно словотвірні значення і дериваційні афікси або засоби, що функціонально до них подібні» (Клобукова 1981, с. 20).

Конкретна словотвірна парадигма слова – це всі похідні від нього одиниці, утворені на першому ступені словотворення, тобто безпосередньо від нього. Наприклад: *бджоляр* → *бджолярка, бджолярик, бджолярський, бджолярувати*; *пасічник* → *пасічницький, пасічникувати*; *писанкар* → *писанкарка, писанкарський*; *дзвін* → *дзвоник, дзвіночок, дзвінкий, дзвонити* та ін. Наприклад: *Дзвонилидзвони, наче на Великдень, стояв над містом малиновий дзвін* (Л. Костенко).

Вершинне слово конкретної словотвірної парадигми «перебуває у відношеннях словотвірної похідності з іншими її членами. Це означає, що кожен член такої парадигми відрізняється від вихідного слова певним семантичним компонентом, який уводиться спеціальним засобом, найчастіше суфіксом» (Валюх 2005, с. 32).

У процесі дослідження помічено такі особливості конкретних словотвірних парадигм: субстантивні деривати кількісно переважають над ад'єктивними і вербальними, наприклад:

- 1) *майстер* – *майстрова, майстриня, майстрів, майстерський, майстренко, майстрович, майстровня, майстерія, майстерня, майстерувати*;
- 2) *парубок* – *парубочок, парубота, парубоцтво, парубків, парубча, парубчення, паруб'я, парубчак, парубчина, парубчисько, парубоцький, парубочий, парубкувати*;
- 3) *унук* – *унука, унучка, унуча, унучок, унуків* та ін.

Компонентний склад конкретної словотвірної парадигми наведених лексем підтверджує висновок дослідників про те, що від будь-якого іменника теоретично можна утворити не менше шести іменникових дериватів, зокрема з модифікаційним значенням (Милославский 1980, с. 180).

Важливо зазначити, що в структурі конкретної словотвірної парадигми залежно від вихідної одиниці звичайно функціонує три види дериватів: синтаксичні, модифікаційні та мутаційні (Dokulil1962, с. 112).

Специфічними параметрами конкретної словотвірної парадигми є її протяжність та глибина місця. У словотвірній парадигмі виділяють так звані зони, які охоплюють похідні тієї самої частини мови (Валюх 2005, с. 39). Наприклад, у словотвірній парадигмі іменників *мірошник* і *кріпак* виділяються субстантивну зону, що представлена такими іменниками: *кріпацтво, кріпачка, кріпаччина; мірошничка, мірошниченко; мірошничок, мірошництво, мірошниківна;* ад'єктивну зону, яку структурують прикметники *мірошників» мірошницький, кріпацький;* дієслівну зону, яку формують дієслова *, покріпачити, мірошникувати, кріпачити, закріпачити, розкріпачити.* Отже, поняття зони словотвірної парадигми базується на спільності загальнокатегорійного значення низки дериватів (Валюх 2005, с. 43).

Протяжність словотвірної парадигми визначають за кількістю частиномовних зон, словотвірних значень та дериватів, що ці значення актуалізують. Протяжність словотвірної парадигми зазвичай може бути різною не тільки у твірних слів різної частиномовної належності, а й у твірних слів, які належать до однієї лексико-семантичної групи в межах певної частини мови. Глибина словотвірної парадигми як окремої одиниці, що відображає дериваційну спроможність мотивувальних слів, визначається кількістю структурно різнотипних дериватів у межах певного словотвірного значення. Це означає, що певне словотвірне значення може бути реалізоване кількома похідними. Так, значення субстантивної зони

«особа за функціональною дією» іменника *плуг* виражають похідні *плугар*, *плугатар*, *плугач*, *плужник*; значення «демінутивність» у субстантивній зоні словотвірної парадигми іменника *писар* представляють деривати *писарик*, *писарець*, *писарча*; значення «аугментативність» реалізують похідні іменника *злодій*, а саме: *злodyга*, *злodyюга*, *злodyюка*, *злodyяка*.

За ознакою протяжності словотвірні парадигми поділяємо на такі типи:

нульові
словотвірні
парадигми

- властиві лексемам, які не беруть участі в словотвірних процесах, від них не утворюються нові слова, напр.: *дослідження*, *цвітіння*, *молодість*, *безпалько*, *читака*, *вовчище*, *вівсище*, *п'ятиденний*, *двоповерховий* та ін.;

однозонні
словотвірні
парадигми

- що мають одну частиномовну зону:
- субстантивну:
- *простак* – *простачка*, *простачок*;
- *пустун* – *пустунка*, *пустунчик*, *пустунець*;
- ад'єктивну:
- *плющ* – *плющовий*, *плющоподібний*;
- дієслівну:
- *барліг* – *барложитися*;
- *борона* – *боронувати* та ін.;

двотонні словотвірні парадигми

- складаються з двох зон дериватів:
- субстантивної та ад'єктивної;

тризонні словотвірні парадигми

- об'єднують три зони похідних:
- субстантивну, ад'єктивну та вербальну:
- *-візник – візниця, візничий, візниченько, віничок, візництво, візницький, візникувати;*
- *- лисиця – лисичка, лисича, лисиченя, лисичий, лисичити;*
- субстантивну, ад'єктивну та адвербіальну:
- *-ласий ласач, ласій, ласун, ласуха, ласоці, ласенький, ласо;*
- *-чемний – чемність, чемнений, нечемний, чемно та ін.;*
- субстантивну, дієслівну та адвербіальну;

чотиризонні словотвірні парадигми

- мають у своєму складі чотири частиномовні зони: субстантивну, ад'єктивну, дієслівну, адвербіальну, напр.:
- *-сизий сизар, сизик, сизяк, сизота, сизь, сизуватий, сизесенький, сизенький, сизіти, сизо;*
- *- цікавий – цікавість, цікавенький, нецікавий, прецікавий, цікавити, цікаво та ін.*

Отже, конкретна словотвірна парадигма – це не простий набір дериватів, а упорядкована сукупність їхніх зон, сформованих на основі спільної частиномовної належності похідних слів.

1.5. Типова словотвірна парадигма

«Типову словотвірну парадигму, – відзначає О.А.Земська, – отримуємо, абстрагуючись від конкретних способів вираження певних дериваційних значень. Типову парадигму формують конкретні парадигми, що мають однаковий набір дериваційних значень» (Земская 1978, с. 73).

В.В. Грещук зазначає, що типову словотвірну парадигму можна визначити і як сукупність словотвірних категорій, сформованих похідними на базі твірних тих чи тих класів слів, тому конститuentами типових словотвірних парадигм виступають словотвірні категорії (Грещук 1995, с. 18).

Для того, щоб зробити словотвірну парадигму повноцінною одиницею аналізу й синтезу, інструментом конструктивного узагальнення і виявлення закономірного у випадковому, на думку Р.С. Манучаряна, потрібно абстрагуватися від часткових, індивідуальних властивостей як твірних, так і похідних, а цього можна досягти внаслідок узагальнення словотвірних парадигм на семантичній основі, а саме за допомогою виділення і розгляду цілих класів засобів вираження словотвірних значень і класів баз вираження цих значень (Манучарян 1980, с. 55).

Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловська, використовуючи термін «словотвірна відміна», ужитий К. Бузашіовою, зазначають, що кожна твірна одиниця має свій набір словотвірних значень (словотвірну відміну), який залежить від частиномовної належності твірної одиниці (Клименко, Карпіловська 1998, с. 127). Дієслово, за спостереженнями Н.Ф. Клименко, у сучасній українській мові формує словотвірну відміну, до складу якої входять деривати з такими значеннями:

особа – виконавець дії (*в'язальник*);

знаряддя дії (*в'язила*); особа – адресат дії (*бранець*);

матеріал для дії (*прядиво*);

дія (в'язання);

наслідок дії (в'язка);

залишок після дії (сукнина);

місце дії (прядильня);

віддієслівна якість (в'язучий);

опредметнена якість дії (в'язкість);

(Клименко 1982, с. 101).

Свої словотвірні відміни, як стверджує Є.А. Карпіловська, мають також іменники та прикметники. Наприклад, всі мутаційні значення іменників, утворених від прикметників, узагальнюються спільним поняттям «носії ознаки». Зокрема, від прикметника *молодий* в українській мові утворені іменниками а такими значеннями:

1) «особа чоловічої статі» – *молодан, молодець, молодик*;

2) «особа жіночої статі» – *молодиця, молодка*, (Клименко, Карпіловська 1998, с. 127).

Отже, типову словотвірну парадигму будують на базі конкретних словотвірних парадигм твірних слів, котрі мають однаковий або уподібнений набір похідних. Вона формується як одиниця плану завдяки словотвірному значенню, яке властиве дериватам, твірні яких позначають ту ж лексико-семантичну групу (Валюх 2005, с. 45).

Аналіз конкретних словотвірних парадигм слів різної частиномовної належності дозволяє виявити певні відмінності в дериваційному потенціалі різних класів лексичних одиниць.

На цю особливість вказав О.М. Тихонов. Він, зокрема, зауважив, що набір похідних у типовій парадигмі не збігається з набором дериватів

жодної конкретної парадигми, тому що типова словотвірна парадигма є узагальнення всіх наявних у мові конкретних словотвірних парадигм визначеної структури, проте кожна конкретна парадигма так чи інакше реалізує певний набір дериватів типової парадигми (Тихонов 1985, с. 49). Незважаючи на відмінності в кількісному і якісному складі конкретних словотвірних парадигм іменників-локативів, їхня типова словотвірна парадигма одна – вона має тризонну структуру з такими семантичними позиціями в кожній із трьох зон:

- 1) *субстантивна* – «особа за видом діяльності або професійним заняттям»(*млинар, бібліотекар*), «особа за територіальною ознакою»(*краянин, вуличанин*), «місце в просторі»(*луговина, узлісся*), «місце, де раніше було розташоване те, що називає твірний іменник»(*річище, садовище*), «демінітивність»(*млинок, хутірець*), «аугментативність»(*дворище, млинище, млинисько*);
- 2) *ад'єктивна* – «такий, що має стосунок до названого мотивувальним іменником»(*двірський, луговий*), «такий, що має що-небудь у великій кількості, наділений чим-небудь надміру»(*горбкуватий, лісистий*);
- 3) *дієслівна* – «позбавити чи позбутися того, що названо твірним словом»(*збезлісити, збезлісити*), «перетворити в те, на що вказує твірна основа»(*заболотити, залужити*), «мати притулок, жити, розташовуватися де-небудь»(*отаборитися*).

Висновки до розділу 1

Словотвірна парадигма – це упорядкована за параметрами протяжності та глибини семантичних позицій сукупність похідних слів одного ступеня творення, об'єднаних спільною твірною основою і протиставлених словотворчими формантами.

Вона виявляє дериваційну спроможність не тільки окремих слів, а й цілих лексико-граматичних класів і лексико-семантичних та тематичних груп у межах певного класу.

Специфіку словотвірної парадигми формують: частиномовна належність твірного слова і похідних слів, словотвірні значення похідних у межах певної частиномовної зони.

Розрізняють конкретні й типові словотвірні парадигми. Конкретна СП об'єднує похідні слова, утворені від вершинного слова на першому ступені деривації.

Типову словотвірну парадигму формують словотвірні значення, які виражають деривати в межах різних частиномовних зон.

Виокремлюють такі основні типи словотвірних парадигм: нульові, однозонні, двозонні, тризонні, чотиризонні. Для українського іменника характерними є тризонні словотвірні парадигми.

РОЗДІЛ 2.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ІМЕННИКІВ – НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

2.1. Структурно-семантичні ознаки лексико-семантичної групи іменників – назв осіб за професією

Іменники – назви осіб за професією становлять окрему лексико-семантичну групу, що входить до складу словотвірної категорії “суб'єкт дії”. Вона охоплює саме похідні найменування. Базовим засобом їхнього творення є суфікси, найпродуктивнішими серед яких є *-ач*, *-ник* та *-ар*. Дещо рідше назви осіб за професією утворюються за допомогою суфіксів *-тель* *-ець* та *-іст*, а інші словотворчих суфіксів, наприклад *-ш*, *-як*, *-аль*, *-ер* слугують засобом творення лише певних іменників згаданої лексико-семантичної групи.

За характером мотиваційних відношень похідні іменники, що називають осіб за професією, постійним або тимчасовим видом заняття, поділяють на такі підгрупи:

віддієслівні

• *завідувач, доглядач, приборкувач, вантажник, мельник, різник, розпорядник, чистильник, скляр, маляр, токар, різьбяр, писар, пекар, лікар, тесляр, ловець, кравець, стрілець, швець, вихователь, учитель, коваль, водій, возій, стриждій, співак; заготовлювану викладачу, перекладачу, кріпильник,*

відіменникові

• *столяр, бондар, млинар, кожухар, мебляр, бджоляр, зброяр, сідляр, дігтяр, квітникар, виноградар, кобзар, сопілкар, килимник, садівник, буряківник, кукурудзівник, пташник, мовник, пасічник, цимбаліст, тракторист, есперантист, гарпунер, комбайнер, кіоскер;*

Віддієслівні й відіменникові назви діяча за професійною дією є особовими найменуваннями, тому надалі пропонуємо кваліфікувати їх як агентивні іменники .

За кількістю переважають віддієслівні іменники. Основними чинниками, що зумовили віддієслівний характер найменувань за професійною дією, є, по-перше, те, що дієслово як найбагатша за словотвірними можливостями частина мови реалізує свій дериваційний потенціал в іменниках, по-друге, суспільна значущість діяча як активного творця й перетворювача світу, по-третє, комунікативна потреба в номіналізації дії для створення ланцюжка семантично взаємопов'язаних висловлень унаслідок трансформації предиката попереднього речення в суб'єкт чи об'єкт наступного речення (Мурясов 1976, с. 127). Л.П.Земскова, визначаючи семантико-синтаксичні функції віддієслівних найменувань, указувала на те, що словотвірно-семантичні чинники зумовили поєднання в семантичній структурі віддієслівних іменників двох загальнокатегорійних значень: дії (вихідне, первинне) і предмета

(вторинне). Саме ця взаємодія спричиняє специфіку семантико-синтаксичних функцій віддієслівних субстантивів у реченні (Земскова 1989, с. 74).

Друга підгрупа, що охоплює відіменникові назви осіб за професією, постійним чи тимчасовим видом заняття, кількісно поступається підгрупі віддієслівних іменників. Проте спільною властивістю обох підгруп особових найменувань є суфіксальна реалізація семантико-синтаксичної функції суб'єкта дії. Розрізняються вони насамперед тим, що відіменникові найменування діяча не експлікують предикат дії базової реченнєвої структури, пор.: *буряківник* – той, хто вирощує буряки; *виноградар* – той, хто вирощує виноград; *човняр* – той, хто виготовляє човни; *пасічник* – той, хто доглядає пасіку; *цимбаліст* – той, хто грає на цимбалах; *бульдозерист* – той, хто працює на бульдозері; *школяр* – той, хто навчається в школі; *кіоскер* – той, хто працює в кіоску; *екскаваторник* – той, хто працює на екскаваторі, *казкар* – той, хто розповідає казки та ін. Наприклад: *Він був столяром і стельмахом, шевцем і бондарем, човнярем і рибалкою, ткачем і навіть костоправом, не кажучи вже про всі уміння хлібороба* (М. Стельмах); – *Цимбали ці, Катерино, зроблені з самої любові... Дісталися вони мені від гуцульського роду, в якому народився найкращий цимбаліст* (М. Стельмах).

На дану особливість відіменникових дериватів звернула увагу дослідниця О.П. Єрмакова, зазначивши, що в найменуваннях осіб, мотивованих назвами предметів, на зразок *арфіст*, *цимбаліст*, *піаніст*, *килимар* та ін. значення дії формально не виражене, хоч вони й належать до *nomina agentis*. (Єрмакова 1984, с. 27-28). У зв'язку з цим дослідниця пропонує не виражену формальними засобами частину значення похідного іменника називати синтаксичним нарощенням, оскільки твірна основа, яка не змінює в структурі похідного свого лексичного значення, одночасно вводить до його складу цілий компонент словосполучення – дієслово (Єрмакова 1981, с. 161).

О.А. Земська важливим завданням дослідника-дериватолога вважає вивчення того, які саме типи предикатів існують в семантичній структурі похідних іменників і як саме пов'язані ті чи ті види семантичних структур із тими чи тими формантами. На її думку, характер семантики невираженого дієслова зумовлює значення базової основи іменника, наприклад, назви музичних інструментів пов'язані з дієсловом грати (*бандурист, баяніст, піаніст*), назви тварин – із дієсловами *любити, полювати, доглядати* (*собаківник, собакар, коняр, бджоляр*) тощо. (Земская 1992, с. 95). Семантичний потенціал імпліцитних предикатів, як засвідчують приклади, набуває повноти й завершеності лише за умови їхньої сполучуваності із залежним об'єктом.

Деяким із відіменникових і віддієслівних найменувань особи за професією притаманна подвійна мотивація. Так, зокрема, іменники *плановик, строковик, степовик* можуть співвідноситися як з основами іменників *план, строк, степ* (*план- + -овик, строк- + -овик, степ- + -овик*), так і з основами прикметників *плановий, строковий, степовий* (*планов-(-ий) + -ик, строков-(-ий) + -ик, степов-(-ий) + -ик*).

Подвійна мотивація, на думку О.А. Земської, зовсім не впливає на характер семантики похідного іменника, на його ономасіологічну структуру. Похідне, співвідносне з базовою субстантивною основою чи з базовою основою відсубстантивного прикметника – синтаксичного деривата, виражає відношення до предмета, оскільки відносний відсубстантивний прикметник нічого, крім відношення до предмета, не означає (Земская 1992, с. 95).

У деяких випадках важко встановити також, від якої саме основи – основи дієслова чи основи іменника – утворилися найменування осіб за професією чи видом діяльності на зразок *жниввар* (*жнивувати і жнива*), *друкар* (*друкувати і друк*) та ін. Імовірніше є те, що в основі таких дериватів лежить предикатна ознака (Олексенко 2001, с. 95).

М.М. Дідківська переконує, що у віддієслівних та відіменникових назвах особи за професійною дією не простежується того тісного семантичного зв'язку, який об'єднує слова в лексико-семантичні групи, хоч ці іменники й усвідомлюються як цілісна категорія, тому що кожне слово цих двох підгруп може входити в різноманітні лексико-семантичні ряди, так звані поняттєві поля, а саме: поле промислового виробництва, педагогіки, медицини, сільськогосподарської галузі тощо. Поділ іменників – назв осіб за професією на семантичні поля відбиває всю розмаїтість назв людей у суспільстві (Дідківська 1969, с. 18). Проте семантико-структурні критерії вказують на безпідставність такого підходу до розв'язання проблеми. По-перше, доведено, що ядро лексико-семантичного розряду особи в українській мові формують найменування особи за дією, яка є для неї здебільшого постійним чи тимчасовим видом заняття або професією. Усім віддієслівним і відіменниковим назвам діяча властива досить чітка дериваційна конфігурація: вони є суфіксальними дериватами, тоді як інші словотворчі форманти становлять периферію засобів вираження агентивного значення. Так, у морфемній структурі слів, що називають предмети, родові поняття на зразок «гриб», «інструмент», «приміщення» тощо формально не виражені. По-друге, основною відмінною рисою семантичної організації іменників – найменувань особи за функціональною, професійною, дією, що експлікує специфіку формування їхнього дериваційного потенціалу, є одноаспектність, тобто здатність співвідноситися з обмеженим колом ситуацій, що групуються навколо основної, яка їх і визначає (Янценецкая 1991, с. 130). Так, межі семантичної структури іменників *столяр* і *різьбяр* окреслено компонентами «особа», «діяч» («обробляє дерево і виготовляє вироби з нього»; «наносить малюнок, візерунок різцем на твердий предмет»), «за професією». У семантичній структурі таких іменників відображено інформацію про цілу низку дій, які виконує особа за професією

<i>водій</i>	• <i>той, хто водить машину;</i>
<i>кривець</i>	• <i>той, хто кроїть і шиє одяг;</i>
<i>лікар</i>	• <i>той, хто лікує хворих.</i>

Це зумовлює можливість виокремлення в їхньому лексичному значенні підаспектів, які формують один аспект – «функція», «професійна дія».

Отже, віддієслівні та відіменникові назви осіб за професією, постійним чи тимчасовим видом заняття за своїми структурно-семантичними та дериваційними ознаками становлять окрему групу, складники якої мають спільні можливості щодо творення похідних, наприклад:

1) віддієслівні:

візник – візника, візниця, візниченко, візниченько, візництво, візників, візницький, візникувати;

коваль – ковалиха, ковалик, коваленя, ковалів, ковальський, коваленко, ковалівна, ковальчук, ковальство, ковальня, ковалювати;

лікар– лікарка, лікаренко, лікарівна, лікарів, лікарський, лікарювати;

пекар – пекарка, пекарник, пекарчук, пекарівна, пекарство, пекарня, пекарний, пекарський, пекарити, пекарювати;

скляр– склярка, скляриха, склярство, склярня, склярський, склярувати;

ткач– ткаля, ткачик, ткаченко, ткачівна, ткачук, ткацтво, ткачів, ткацький, ткачувати;

токар– токаренко, токарівна, токарчук, токарство, токарня, токарів, токарський, токарювати;

2) відіменникові:

вівчар– *вівчариха, вівчарик, вівчаренко, вівчарівна, вівчарство, вівчарня, вівчарський, вівчарний, вівчарити, вівчарювати;*

крамар – *крамариха, крамарка, крамарчук, крамаренко, крамарівна, крамарство, крамарня, крамарів, крамарський, крамарювати;*

дігтяр– *дігтярка, дігтяренко, дігтярчук, дігтярівна, дігтярство, дігтярня, дігтярний, дігтярський, дігтярювати;*

пасічник – *пасічниця, пасічниченко, пасічни- ківна, пасічництво, пасічницький, пасічників, пасічникувати;*

винник– *винничка, винничок, винниченко, винниківна, винницький, винникувати;*

садівник– *садівниця, садівництво, садівничий, садівницький, садівникувати, садівничити;*

шахтар– *шахтарка, шахтарик, шахтарчук, шахтарство, шахтарський, шахтарювати;*

кобзар– *кобзарство, кобзарів, кобзарський, кобзарювати* та ін.

Водночас дослідження дериваційної спроможності віддієслівних і відіменникових похідних засвідчило, що деякі конкретні словотвірні парадигми іменників досліджуваної лексико-семантичної групи в межах словотвірної категорії суб'єкта дії розрізняються за своїми кількісними параметрами та якісним складом дериватів. Це стосується передусім іменників на зразок *швець* і *чоботар*, *ткач* і *килимар*, *кравець*, *кашкетник*, *піджачник* та ін., наприклад:

швець – *шевчиха, шевчик, шевчук, Шевченко, шевцівна, шевчина, шевцюра, шевцюга, шевство, шевня, шевців, шевський, шевцювати;*

чоботар – *чоботариха, чоботарка, чоботаренко, чоботарство, чоботарня, чоботарський, чоботарювати;*

ткач – *ткаля, ткачка, ткачиха, ткачик, ткаченко, ткачук, ткацтво, ткацький, ткачувати;*

килимар – *килимарка, килимарство, килимарський;*

кралець – кравчиха, кравчиня, кравчик, кравченко, кравчук, кравчина, кравецтво, кравецький, кравцювати;

спідничник – спідничниця;

кашкетник – кашкетниця.

Отже, віддієслівні іменники, які називають особу за професією, мають значно більші за компонентним складом конкретні словотвірні парадигми, ніж відіменникові. Це зумовлено передусім семантичним чинником, суть якого полягає в тому, що іменники, в основі яких лежить назва дії, та іменники, які ґрунтуються на назві предмета, характеризуються різним ступенем узагальнення значень: віддієслівниміменникам, що позначають особу за професією, властиве більш узагальнене, більш широке значення, ніж відіменниковим, оскільки семантичний обсяг дієслова порівняно з іменником набагато більший, а коло його значень дещо рухливіше(Валюх 2005, с. 99). Переважна більшість найменувань дієслівного семантичного типу узагальнено називає фахівця певної галузі, тоді як найменування, в основі яких є вироблюваний предмет, передають поняття про майстрів, що виконують лише певний вид роботи. Саме тому серед назв ремесел і професій слова іменного семантичного типу відзначаються найбільшою нестійкістю (плинністю) (Дідківська 1966, с. 20). Девербатив*кралець*, наприклад, означає фахівця, який не тільки крає, а й шиє різний одяг. Десубстантив*піджачник*, *спідничник*, а також *свитник*, *рукавичник*, *шапкарта* інші указують на фахівців, що шиють лише певний вид одягу: *піджаки*, *спідниці*, *свити*, *рукавиці*, *шапки*.

Порівняння значень іменників *швець*(«майстер, що шиє і лагодить взуття») і *чоботар*(«майстер, який шиє і ремонтує чоботи та інші види взуття») засвідчує, що перше не має тих обмежень, які властиві останньому. Девербатив*швець*у всіх контекстах може замінити десубстантив*чоботар*, оскільки його семантика покриває поняття «чоботар». Незважаючи на те, що десубстантив*чоботар* у процесі розвитку

мови розширив своє значення: цією лексемою почали називати майстра, який шиє не лише чоботи, а й інші види взуття (в українській народній пісні: *А мій батько чоботар черевички полатав*), у сучасній українській мові сфера його використання помітно звузилася й обмежилася фольклором.

У сучасному слововживанні активніше використовують іменники *взуттяр* і *взуттьовик*, ніж *швець*.

Отже, віддієслівні та відіменникові суфіксальні іменники, що визначають особу за професійною дією, є доволі активним і постійним джерелом сучасного словотворення. Незважаючи на те, що їхні конкретні словотвірні парадигми розрізняються як із кількісного та формального, так і з семантичного боку, типова словотвірна парадигма постає внаслідок абстрагування від конкретних способів вираження тих чи тих дериваційних значень, наявних у конкретних словотвірних парадигмах базових одиниць.

2.2. Типова словотвірна парадигма найменувань осіб за професією

2.2.1. Іменникова зона

Типова словотвірна парадигма іменників, що належать до лексико-семантичної групи найменувань осіб за професією, є стандартним набором дериваційних значень, носіями яких є похідні іменники, прикметники і дієслова, які сформували її субстантивну, ад'єктивну та дієслівну зони. Кожна зона має свої семантичні позиції, зокрема:

іменникова – «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником», «дружина особи, названої твірним іменником», «недорослість», «демінітивність», «аугментативність», «збірність», «заняття особи, названої твірним іменником», «приміщення, де працює особа, названа твірним іменником»;

прикметникова – «такий, що належить тій особі, яку називає твірний іменник», «такий, що стосується особи, яку називає твірний іменник»;

дієслівна – «бути кимось, виконувати певні обов'язки».

У структурі субстантивної зони важливу роль відіграють деривати із словотвірним значенням «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником». Найменування жінок, зазначає О.А.Земська, завжди виступають корелятами до чоловічих і є похідними від них за формою. Відношення іншого типу, такі, наприклад, коли найменування особи чоловічого роду є вторинним щодо іменника жіночого роду, трапляються зрідка і справляють враження аномальності (Земская 1992, с. 148).

В українській мові сформувалася велика підсистема іменників із модифікаційними значеннями жіночої статі, які використовуються у всіх мовних стилях і жанрах. Основним чинником, який зумовив її формування і посприяв збагаченню іменникових особових кореляцій стала соціальна потреба саме в цих дериватах. Досі процес поповнення корелятивних форм, які позначають жіночу стать особи за професією є активно вдосконалюється ((Валюх 2005, с. 107).

Проте від деяких іменників, які є назвами особи за професійною дією, тимчасовим або постійним видом заняття, все ж не можна утворити деривати із відповідним значенням. До цієї групи належать іменники на *-ець*: *стрілець, борець, їздець, ловець, охоронець, митець*, і певні лексеми

топограф, академік біолог і подібні. Вони виявляють нульову спроможність щодо утворення дериватів навіть з іншими модифікаційними значеннями.

Лексеми *покрівельник, коваль, швець* не беруть участі в утворенні модифікаційних похідних на позначення особи жіночої статі, що спричинено соціальним розподілом суспільства. Мається на увазі, що в ковальстві, стельмастві, бортництві шевстві були зайняті тільки чоловіки.

О.І. Дащенко і О.В. Кардашук висловлюють думку про те, що найменування на зразок *учитель, мельник, історик, археолог, агроном* та ін. щодо особи жіночої статі слід вважати окремими членами словотвірної парадигми (Дащенко, Кардашук 1991, с. 120). Така думка видається переконливою, якщо врахувати твердження деяких дослідників про те, що в іменниках *лікар, письменник, телеграфіст, кореспондент* тощо відбувається паралельне утворення особових іменників, що мають чоловічий рід та особових іменників саме жіночого роду : *аспірант* (особа взагалі) – *аспірант* (чоловік) *аспірант* (жінка); *оператор* (особа взагалі) – *оператор* (чоловік) – *оператор*(жінка) (Загнітко 1996, с. 159). Цікаво, що в наведених прикладах всі форми іменників чоловічого роду використані для позначення осіб жіночої статі, але всі вони мають граматичне значення чоловічого роду. Там, де потрібно підкреслити стать особи, використовують корелятивні суфіксальні іменники з модифікаційним значенням «особа жіночої статі»: *кранівник – кранівниця, фельдшер – фельдшерка, фельдшерця*.

Іменники *кобзарівівчарне* мають відповідних дериватів для означення жіночої статі. Це пояснюється тим, що кобзарство було винятково заняттям чоловіків.

Також серед факторів, які унеможливають утворення нових корелятивних назв особи жіночої статі, виокремлюємо фонетичні, лексичні екстралінгвальні та морфологічні.

До субстантивної зони входять іменники із значенням «збірність». Їх утворює здебільшого суфікс *-ств-/-цтв-*, наприклад: *школярство, фермерство, студентство, учительство, купецтво* чумацтва ін., напр.: *Без нічого їдь, завжди біля людей прогонуєшся, як оте студентство, що неподалік чумацьку юшку заходило варити* (О. Гончар). Л.О. Родніна вважала, що словотвірний тип із суфіксом *-ств-/-цтв-* в українській мові є одним із найпродуктивніших типів дериватів, що позначають людський колектив як певне збірне поняття (Родніна 1979, с. 91).

Важливо, що високий рівень емоційної насиченості мають похідні з не дуже продуктивним суфіксом збірності *-н-я*, який має негативний відтінок: *школярня*, пор.: *Улян відкочує краї шапочки, принохується до неї і під сміх школярні каже, що з цієї австрійської торби добре було б годувати коня* (М. Стельмах);

Суфікси *-ств-/-цтв-* та *-н'* мають спроможність змінювати граматичну ознаку, таким чином переводити іменники чоловічого роду до класу слів відповідно середнього роду та жіночого роду.

До складу іменникової зони входять похідні слова із значеннями демінутивності й аугментативності. Наприклад: *косарик, писарик, женчик, писарище, писарюга, чабанюга*.

Проте не кожен твірний іменник цієї групи характеризується словотвірною активністю у творенні іменників-аугментативів так, як іменників із демінутивним значенням. «Причини відсутності деривата від певного твірного і його принципової неможливості, – зазначає В.В. Грещук, – різні: наявність/відсутність похідного від того чи того твірного зумовлена потребами комунікативної діяльності в одиницях номінації даної структури, тоді як можливість/неможливість деривації – семантико-граматичними особливостями базових слів» (Грещук 1995, с. 113).

У словотвірних парадигмах іменників, що називають осіб за професією, які з'явилися пізніше, немає дериватів із значенням недорослості.

Агентивна семантика іменників зумовила утворення дериватів з особливим, на думку Л.О. Родніної, для відіменникових утворень лексико-словотвірним значенням «заняття особи, названої мотивувальним іменником»(Родніна 1979, с. 85). Це значення виражають відсубстантивні іменники *бджільництво, квітникарство, лимарство, ловецтво, рибальство, пасічництво, садівництво, скотарство, стрілецтво, токарство, шевство*, наприклад: *Коли б йому хтось колись запропонував змагатися з дівчиною в стрілецьві, він посміявся б і взяв би те за злий жарт*(І. Багрянний).

Семантичну специфіку цих дериватів Є.А. Карпіловська пояснює зміною характеру виконання суфіксом дериваційної функції, сутність якої полягає в тому, що омонімами до модифікаційних та мутаційних суфіксів виступають форманти, які усувають із твірної основи іменника значення предметності й надають деривату загального значення ознаки за тим, на що вказує твірна одиниця (Карпіловська 1999, с. 130). Спостереження над мовним матеріалом дозволили Є.А. Карпіловській зробити висновок про те, що і в українській мові є підстави виділяти від'ємно-мутаційні суфікси, але лише для іменників, що мають у своїй структурі суфікс *-ств-/-цтв-*, який не вносить нового значення (як при мутації чи модифікації), а навпаки, віднімає семантичний елемент з основи, виконує узагальнювальну функцію, позбавляє основу значення предметності. Цей висновок дослідниця вмотивовує тим, що в семантиці дериватів відбувається втрата мутаційного (предметного) значення твірної основи – вказівки на певну особу – виконавця дії або носія ознаки, що призводить до формування двох нових значень узагальнено-абстрактного характеру: «заняття, ремесло, виконання дій, властивих певній особі» (часом з виразним метафоризованим забарвленням) та «властивість певної особи, її стан, спосіб поведінки, виконання певних, властивих їй дій» (також здебільшого з підсиленням експресивним компонентом) (Карпіловська 1999, с. 131).

Виокремлення дериватів від'ємно-мутаційного типу, до якого належать похідні, мотивовані іменниками, що називають особу за професійною діяльністю, вважаємо цілком слушним, оскільки вони в процесі словотворення набувають узагальнено-абстрактного значення, яке експлікує суфікс *-ста-*, наприклад:

швець – шевство – ремесло, заняття шевця;

кобзар – кобзарство – заняття кобзаря;

кухар – кухарство – готування їжі, робота кухаря або кухарки;

бджільник – бджільництво – заняття бджоляра;

писар – писарство – заняття писаря;

маляр – малярство – заняття маляра.

Локативні іменники, що називають приміщення і не мають спільнокореневих дієслів, утворюються від непохідних та суфіксальних відсубстантивних іменників, які називають особу за професією (Валюх 2005, с. 125).

2.2.2 Прикметникова зона

У парадигмі найменувань особи за дією, що є для неї професійним заняттям, прикметники посідають найстабільніше місце. В українській мові мало іменників-агентивів, від яких неможливо було б утворити прикметник. Визначальним з-поміж прикметникових суфіксів є формант *-ськ-*. Він залежно від умов сполучуваності функціонує в морфологічних видозмінах *-цьк-*, *-зьк-*, а також може поширюватися за рахунок інших морфем. У процесі творення похідних слів він виконує транспозиційну

функцію, оскільки переводить твірну основу іменника до розряду прикметників, наприклад:

байкар – байкарський, бондар – бондарський, взуттяр – взуттярський, гончар – гончарський, друкар – друкарський, квітникар – квітникарський, килимар – килимарський, кобзар – кобзарський, мітляр – мітлярський, писар – писарський, скрипаль – скрипальський, човняр – човнярський, токар – токарський, повістяр – повістярський, учитель – учительський, чабан – чабанський, чоботар – чоботарський, рибалка – рибальський, кіоскер – кіоскерський, перекладач – перекладацький, доглядач – доглядацький, сурмач – сурмацький, кравець – кравецький, лісник – лісницький, ловець – ловецький, стрілець – стрілецький, швець – шевський, мірошник – мірошницький, пасічник – пасічницький, різник – різницький, співак – співацький та інші.

Наприклад: *Розсілися за столом, не звертаючи уваги на те, що робилося біля **чоботарського** дрантя (М. Стельмах); Заіниших обставин ми з Сейсом, використовуючи сякі-такі **перекладацькі** можливості Гаврила Панасовича, посміялися б собі з Попова (П. Загребельний);*

Значення стосунку до особи, названої мотивувальним іменником, формується в сучасній українській мові й іншими словотворчими засобами, зокрема за допомогою морфологічної видозміни приголосного твірної основи в передфлексійній позиції та зрідка за допомогою форманта *-ач-*, пор.: *буряківник – буряківничий, лісник – лісничий, різник – різничий, робітник – робітничий, пастух – пастуший, пастушачий* та ін.

Семантичне ядро мотивувального іменника в процесі творення похідного прикметника, указує Н.Д. Арутюнова, не зазнає значного

руйнування, відбувається лише трансформація його граматичних категорій і синтаксичної сполучуваності (Арутюнова 1961, с. 91). Проте відперсональні прикметники, насамперед ад'єктиви, мотивовані найменуваннями особи за професією, вирізняються з-поміж інших відсубстантивних прикметників тим, що їм властивий щонайширший набір словотвірних значень та абстрактніша предметна семантика. Діапазон значень, які вони здатні виражати, з одного боку, сягає значення належності конкретній особі, а з другого – якісного визначення особи. Саме ці два значення визнано граничними, протиставленими одне одному, оскільки від першого до останнього зменшується предметність та посилюється абстрактність, а між ними є ще ціла низка інших (Зверев 1978, с. 41).

Ад'єктивну зону типової словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за професійною дією заповнюють деривати, що репрезентують такі семантичні позиції; «такий, що належить особі, яку називає твірний іменник», «такий, що має стосунок до особи, яку називає твірний іменник», «призначений для особи, яку називає твірний іменник», «властивий особі, яку називає твірний іменник». Отже, твірні основи іменників зі значенням осіб за професією зумовлюють той набір відношень, які виражають мотивовані ними прикметники. Хоч потрібно зазначити, що відособові прикметники кваліфікують як структури з узагальненою семантикою. Тому їхнє значення в кожному конкретному випадку можна визначити лише в контексті. Будь-який прикметник, зазначає А.Д. Зверев, узятий поза контекстом, указує передусім на ту властивість, яка притаманна певній категорії осіб. Предметність чи абстрактність значень прикметників, їхня конкретна належність чи властивість залежить від характеру значень твірного та означуваного слова (Зверев 1978, с. 41).

Словотвірна позиція «такий, що належить особі, яку називає твірний іменник» представлена значною кількістю прикметників із суфіксом *-ськ-*

та його варіантами. Прикметникове значення належності тій чи тій особі звичайно уточнюють іменники, що називають конкретний предмет, локальний об'єкт чи особу, наприклад: *Не мав часу зодягтися, загорнувся в якусь кирею, одразу й прибіг назад із своєю **писарською** шкатулою, де зберігав найважливіші листи* (П. Загребельний).

Характерно, що, сполучаючись з іменниками, яким не властиве конкретно-предметне значення, прикметникові деривати з формантами – івдещо послаблюють первинне значення посесивності, проте не втрачають його, пор.: ***Чабанове** слово підтримується схвальним гулом голосів* (О. Гончар); *Після цієї **писаревої** промови зчинилося, як я вже кажу, велике обурення* (Б. Грінченко).

Прикметники, співвідносні з іменниками –найменуваннями осіб за професією, постійним або тимчасовим видом заняття паралельно зі значенням конкретно-особової належності можуть виражати і значення *родової належності*. Формування значення родової належності, як зазначає А.Д. Зверев, являє собою наступний етап семантичного абстрагування відособових прикметників (Зверев 1978, с. 44). Ілюстрацією цього в українській мові є такі приклади: ***Гончарські** печі заросли хвоцем. Пройшов по селах **смертоносний** Ангел* (Л. Костенко); ***Незграбна** муза **писарська**, – сказав я. – **Остерігав** Виговського перед незграбним словом книжним* (П. Загребельний).

Значення стосунку до особи, названої мотивувальним іменником, або до кількох осіб, яке виражають прикметники, що формують ад'єктивну зону типової словотвірної парадигми, в українській мові буває двох типів. Перший тип охоплює прикметники, які вказують на різноманітні зв'язки предмета, названого означуваним словом, з особою чи особами, позначеними твірною основою прикметника. Другий тип представлений дериватами зі значенням «*такий, що складається з осіб, названих твірним іменником*». Наприклад: *І якщо цей **чабанський** степ справді колись буде розорано і рис тут посіють, то, може, й сама вона теж опиниться в*

місті(О.Гончар); *До того ж нам вельми не хотілося втрачати рибальське товариство* (О. Довженко).

Однією з характерних особливостей семантики прикметникових дериватів, мотивованих найменуваннями особи за професією, є їхня потенційна здатність виражати також відношення до діяльності такої особи (таких осіб), наприклад: *І жорна маю, і гусака, і галагана, і ціле подвір'я курей, ще більше яєць, та шевське ремесло в руках* (М. Стельмах); – *Незатяжкі для вас вдовині харчі і шевське заробляння*– (М. Стельмах).

Відіменниковим прикметникам цього різновиду властиве додаткове значення – «*призначений для особи (осіб), названої (названих) твірним іменником*», наприклад: *На спокійних плесах і каламутних заводях лівово сновигали незграбні рибальські човни*(В. Малик); *Він болісно опустився на шевський стілець* (М.Стельмах);

Особливістю семантики таких ад'єктивних дериватів є те, що значення позиція «*призначений для...*» стосується не окремої особи, а певної групи осіб, яких об'єднує спільна діяльність: професія, якийсь вид заняття тощо.

2.2.3 Дієслівна зона

Від основних чинників частиномовної належності всіх назв осіб за професійною дією залежить творення нових дієслів. Дієслова ж у важливій ролі похідних одиниць реалізують певний потенціал іменникової бази.

Усі відіменникові деривати, які формують дієслівну зону типової словотвірної парадигми іменників, утворюються зазвичай за допомогою суфікса *-ува-/-юва*.

кравець – кравцювати

мірошник – мірошникувати

бондар – бондарювати

бортник – бортникувати

гончар – гончарювати

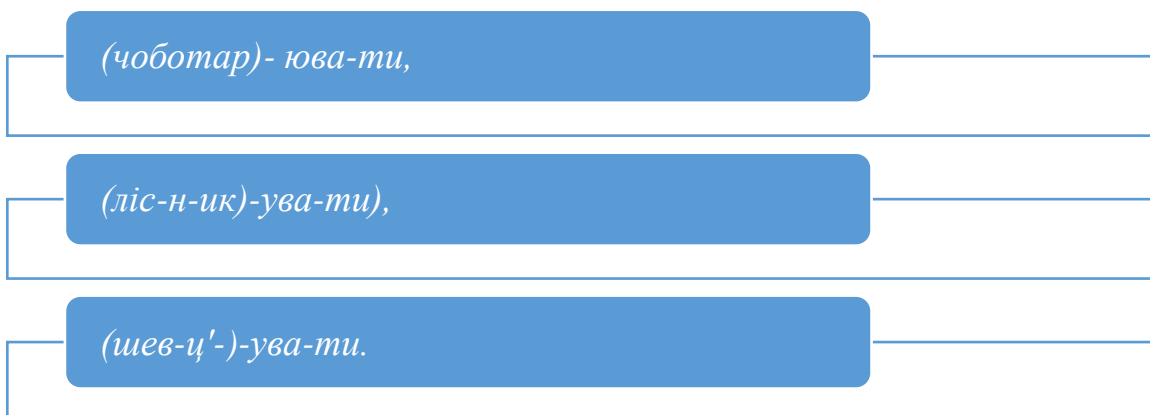
лікар – лікарювати

Цікаво, що відіменникові дієслова, що мають суфікс *-ува-/-юва-* досі поповнюються, особливо завдяки словам іншомовного походження (Юрчук 1979, с. 173). Ми можемо спостерігати тенденцію до активного використання іншомовних іменників – найменувань осіб, що позначають професію, як твірних основ для творення нових дієслів, пор.: *професор – професорувати, ректор – ректорувати, суфлер – суфлерувати, адвокат – адвокатувати*, та інші.

Проте певні дієслівні основи із суфіксом *-ува-/-юва-* мають свої дублетні відповідники із суфіксом *-и-*. Такі деривати-синоніми формують свою глибину семантичної позиції в дієслівній зоні, наприклад *чабанувати – чабанити, стельмахувати – стельмашити, кухарювати – кухарити, вівчарювати – вівчарити, скотарювати – скотарити*. та інші. Наприклад: ***Пастухував*** у поміщика: *така ж і там у них спека, таке ж безводдя, такі ж розкішні марева коливаються влітку*(О. Гончар); *Мати **пастушити** з хати жене, – вміє писати й читати, та й досить!*(Д. Павличко).

Характерною особливістю відсубстантивних дериватів дієслівної зони є те, що вони зберігають виразні словотвірні зв'язки з твірними

іменниковими основами. Свідченням цього є те, що ці основи повністю входять до складу дієслівних, на що вказують іменникові суфікси або їхні варіанти, наприклад:

У семантиці дієслів дії, слушно зауважує А. Д. Зверєв, наявна сема активності, зумовлена суб'єктом–діячем, виразником якого є особа, адже ще О.М. Пешковський відзначив, що «діяти» можуть тільки живі істоти, усі інші предмети не «діють», а лише рухаються (Зверєв, Дащенко 1994, с. 60).

Також важливою особливістю дієслів, які мотивовані іменниками зі значенням діяча, є те, що ці дієслова можуть приєднувати префікси *по-*, *про*, *від-*, наприклад: *підбізнесменити*, *потеслярувати*, *повчителювати*, *попасічникувати*, *поскотарювати*, *відучителювати*, *відкіоскерувати*, *почабанувати*, *провчителювати*, *пролікарувати*, *прошевцювати*, тощо. Однак, зауважує К.Г. Городенська, дієслівні основи з цими префіксами не корелюють за видовою ознакою з відповідними безпрефіксними дієсловами, бо виражають дію, обмежену часовими відрізками, або вказують на її завершення її (Городенська 1981, с. 60).

Отже, надбання дієслівної зони нових членів відбувається завдяки відіменниковим дієслівам. Ці дієслова становлять відкритий ряд одиниць, який досі постійно поповнюється.

У типовій словотвірній парадигмі згаданих іменників відбувається послідовна реалізація дериваційних значень похідних субстантивної, ад'єктивної та дієслівної зон. Це свідчить про те, що в межах

транспозиційного словотворення високопродуктивними є більшість словотвірних типів відіменникових прикметників і дієслів, а в межах нетранспозиційного словотворення семантика одних іменникових дериватів лише модифікується, тоді як інші істотно змінюються, набуваючи нового значення. Основними чинниками, які зумовлюють словотвірну поведінку вихідних слів словотвірної парадигми, слугують структурно-семантичні та лексико-граматичні особливості твірних іменників, а також різноманітні позамовні чинники.

Висновки до розділу 2

Отже, серед тризонної словотвірної парадигми іменників – назв осіб за професійним заняттям розрізняються віддієслівні та відіменникові найменування осіб за професією, постійним чи тимчасовим видом заняття, які за своїми структурно-семантичними та дериваційними ознаками складають окрему групу, елементи якої мають характеризуються спільними можливості стосовно творення похідних.

Серед чинників, що впливають на дериваційні особливості творення іменників, розрізняємо словотвірні, мотиваційні, комбінаторні та семантичні. Важливим чинником є актуальність даної одиниці, а також її частиномовний статус. Впливає розвиток соціально-суспільних зв'язків, вплив сусідніх мов, що межують з територією України, сучасні тенденції, що реалізуються, зокрема, у використанні великої кількості фемінітивів, прагнення до вираження позитивної чи негативної конотації.

Тризонна словотвірна парадигма реалізується у трьох зонах: субстантивній, прикметниковій та дієслівній. Усі вони мають свої характерні особливості. Субстантивну зону словотвірної парадигми іменників – найменувань особи за дією, що є для неї постійним, тимчасовим видом заняття або професією, представлено дериватами, які належать до модифікаційного, мутаційного, а також від'ємно-мутаційного

типу похідних. Останній являє собою синкретичний, перехідний тип дериватів у сучасній українській мові, що займає проміжну позицію між транспозиційним і мутаційним типами. Від іменників на *-ець*, які є назвами особи за професійною дією, тимчасовим або постійним видом заняття, все ж не можна утворити деривати на позначення жіночої статі особи за професією. Лексеми *покрівельник*, *коваль*, *швець* не беруть участі в утворенні модифікаційних похідних на позначення особи жіночої статі, що спричинено соціальним розподілом суспільства. Для творення збірних іменників від назв осіб за професією, тимчасовим або постійним видом діяльності активну участь бере суфікс *-ств/-цтв-*.

Визначальним з-поміж прикметникових суфіксів є формант *-ськ-*. За його допомогою форманта формується значення стосунку до особи. Переважно всі відіменникові деривати, які формують дієслівну зону типової словотвірної парадигми іменників, формуються за допомогою суфікса *-ува/-юва*. Спостерігається активна тенденція щодо використання іншомовних іменників – найменувань осіб, які позначають професію, як твірних основ для творення нових дієслів.

РОЗДІЛ 3.

СТРУКТУРНО–СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ – НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ ЗА СОЦІАЛЬНИМ СТАНОМ ТА ВНУТРІШНІМИ ОЗНАКАМИ

3.1. Параметри словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за соціальним станом і званням

Лексико-семантична група найменувань людей за їхнім станом та званням у суспільстві об'єднує іменники, що мають спільні семантико-граматичні ознаки: «становище особи в суспільстві», «звання особи», «предметність», «конкретність». Із формального боку вони являють собою непохідні та похідні, здебільшого суфіксальні, одиниці.

Словотвірна парадигматика цієї лексико-семантичної групи особових найменувань представлена конкретними словотвірними парадигмами, більшість яких є багаточленними, наприклад:

куркуль – куркулька, куркулиха, куркулик, куркуленко, куркулівна, куркульня, куркульство, куркульський, покуркулити, окуркулитися;

наймит – наймичка, наймитча, наймитюга, наймитство, наймиття, наймитський, наймитівський, наймитувати.

злидар – злидарка, злидарча, злидарчук, злидарюга, злидарство, злидарський, злидарювати, злидарити;

приймак приймачок, приймаченько, приймаченко, приймачище, приймацтво, приймацький, приймакувати;

господар – господарка, господарик, господарство, господарський, господарови-тий, господарювати, господарити;

злидар – злидарка, злидарча, злидарчук, злидарюга, злидарство, злидарський, злидарювати, злидарити.

Основною умовою формування багаточленних конкретних словотвірних парадигм найменувань осіб за соціальним станом та званням було те, що ця лексико-семантичний розряд іменників завжди належав до найчисленніших, характеризувався постійним оновленням його складу через зміну суспільно життя носіїв мови. Наприклад, реалізація дериваційного потенціалу особового іменника *гетьман*, як і інших іменників української мови, зумовлена передусім його лексичною семантикою і фonomорфемною структурою. Водночас чи не найважливішу роль у дериваційному наповненні конкретної словотвірної парадигми цієї лексеми відіграли позамовні чинники, зокрема соціальна значущість особи гетьмана в суспільстві, що корелювала з високою активністю вживання цього слова в українській мові на певному етапі її розвитку, а саме в XVII – XVIII ст. В Україні XVI ст. гетьманом називали виборного ватажка війська Запорізької Січі, із XVII ст. до 1764 року – верховного правителя України і головнокомандувача козацького війська (СУМ II, с. 58). Саме тому іменник *гетьман*, фонетично адаптований і алітерований за законами української мови, семантично значущий, був широко вживаний у мовленні українців. Ці чинники й зумовили його високу словотвірну спроможність, що, як відомо, залежить від семантичних, структурних, прагматичних

характеристик, а також від сполучувальних можливостей конкретної лексеми (Валюх, 2005, с. 141).

Словотвірна парадигма іменника *гетьман*, яка відображає його словотвірний потенціал, налічує п'ятнадцять дериватів, які структурують її субстантивну, ад'єктивну і дієслівну частиномовні зони, наприклад:

гетьман – гетьманша, гетьманиха, гетьманова, гетьманчик, гетьманонько, гетьманич, гетьманенко, гетьманівна, гетьманство, гетьманат, гетьманщина, гетьманки (гроші), гетьманів, гетьманський, гетьманувати.

Найбільшою кількістю похідних представлена субстантивна зона. До її складу входять похідні, що мають модифікаційні та мутаційні словотвірні значення.

Глибину семантичної позиції «дружина гетьмана» формують спільнокореневі іменники із суфіксами *-ш-*, *-ов-*, *-их-* (*гетьманша, гетьманова, гетьманиха*), напр.: *Там збереться вся старшина Війська Запорозького, поставлю тебе перед нею, пазову гетьманішею* (П. Загребельний); *Кажу: – Пані гетьманова, ти ж мені дивися! А вона мені, о Боже, - до стремен припала: - Коли я тут що абощо, то щоб я пропала* (Л. Костенко); *Вже пані гетьманова, щоб залагодити справу, подарувала тому монашкові за його бороду п'ятдесят талярів* (П. Загребельний).

Значення «син гетьмана», «дочка гетьмана» зреалізовані в іменниках суфіксами *-ич*, *-енко*, *-ів*, наприклад: *гетьманич, гетьманенко, гетьманівна*, найуживанішим серед яких є іменник із суфіксом *-ич* (*гетьманич*), пор.: *Гетьманша то й тебе жде, великий гетьмане, а пані*

Раїна то мовби весілля чи що, аж гетьманич Тиміш з неї насміхається (П. Загребельний).

Пестливе значення в іменниках *гетьманонько* і *гетьманчик* виражають суфікси *-оньк-* та *-чик*, пор.: *- Побий, Боже, воріженьків, що нам зичать лихо, ми зтобою гетьманоньку, любімося тихо* (Народна творчість); *–Відправив посланця сил пекельних і їхнього служки Потоцького? Попитав мене. –Що ж послав, гетьманнику?* (П. Загребельний).

Іменник *гетьманство* функціонує в українській мові зі значенням «влада гетьмана»: *Я пережив усе полон, поразку, відчай. Приниження– це те, від чого я вмирав, а надто вже тепер, в часи мого гетьманства* (Л. Костенко).

Така компонентна структура субстантивної зони словотвірної парадигми засвідчує, що іменник *гетьман* найактивніше реалізував свій словотвірний потенціал передусім у межах нетранспозиційного словотворення – в утворенні дериватів, які належать також до іменників.

Проте його словотвірна спроможність не обмежена лише похідними одиницями субстантивної зони. Іменник *гетьман* послугував твірною базою також і для творення прикметників *гетьманів*, *гетьманський* та дієслова *гетьманувати*.

Основна модель мотивувального значення назв осіб за їхнім соціальним станом і званням виокремлюється у три варіанти, а саме:

іменник – іменник,

іменник – дієслово,

іменник – прикметник.

Структурна своєрідність типової словотвірної парадигми цих іменників полягає в тому, що її формують деривати, розташовані в трьох зонах: субстантивній, ад'єктивній та дієслівній. Основною умовою формування тризонної словотвірної парадигми іменників цієї лексико-семантичної групи є їхня здатність до породження похідних залежно від мети номінації та специфіки формальних засобів української мови. Типова тризонна словотвірна парадигма – це стандартний набір словотвірних значень, які більш-менш регулярно виражають деривати, мотивовані твірними основами досліджуваної групи іменників.

Іменникову зону типової словотвірної парадигми назв осіб за званням і соціальним станом реалізовано регулярними й нерегулярними, здебільшого суфіксальними, рідше префіксально-суфіксальними і префіксальними дериватами. Похідні деривати кількісно переважають, оскільки вони виражають модифікаційні словотвірні значення, зокрема «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником», «демінутивність», «аугментативність», «збірність», що зумовлено насамперед особливостями їхньої семантики, наприклад:

бурлака – бурлачка, заробітчанин – заробітчанка, злидар – злидарка, жебрак – жебрачка,

міщанин – міщанка; злидар – злидарка, наймит – наймитча, лейтенант – лейтенантик, куркуль – куркулик, пан – панок

козак – козачка, командир – командирка, командирша, куркуль – куркулька, міщанин – міщанка; злида

Серед словотворчих суфіксів, що виконують модифікаційну функцію в іменниках зі значенням «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, яку називає твірний іменник», найпродуктивнішим є формант *-к-*. Суфікси *-их-*, *-ш-* належать до малопродуктивних, пор.: *Заробітчани й заробітчанки – на зло стражникам – вихоплювали з багать палаючі головешки й розмахували ними в повітрі, вітаючи заарештовану правдистку* (О. Гончар).

Важливо, що лексичне значення деяких мотивувальних іменників зі значенням особи за станом інколи не сприяє утворенню нових дериватів з модифікаційним значенням «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником». Наприклад, іменники *приймак* («чоловік, прийнятий у дім дружини»), *парубок* («молодий чоловік, юнак; нежонатий чоловік») роблять неможливим створення від них назв осіб жіночої статі.

Основними виразниками модифікаційного значення зменшеності-пестливості в похідних одиницях субстантивної зони є суфікси *-а/-ча*, та *-єн-* в іменниках середнього роду (*злидарка, козача, наймитча, паруб'я, паненя*). До продуктивних зменшено-емоційних суфіксів іменників

чоловічого роду належать *-он, -очок, -ик*, (*козачок, сотничок, панок, наймиток, наймиточок, парубочок, куркулик, лейтенантик, отаманчик, офіцерик*). Часто в умовах контексту ці іменники набувають негативного змісту, напр.: *Мати непогано малювала, грала на арфі, мріяла про освіченого красеня чоловіка і закінчила тим, що збігла з дому з якимось офіцериком*(Ю. Збанацький);

Малопродуктивним у творенні пестливих іменників від найменувань осіб за соціальним станом та званням у сучасній українській мові є формант *-оньк-/еньк-* (пор.: *гетьманонько, козаченько, бурланенько, приймаченько*). Іменники з цим суфіксом широко вживаються в усній народній поетичній творчості, здебільшого в українських народних ліричних піснях та думах.

Найпродуктивнішими словотворчими суфіксами, що передають значення *аугментативності* похідних одиницях субстантивної зони, є форманти *-уг-/юг-* та *-ищ-*(пор.: *зlidарюга, козарлюга, наймитюга, козачище, куркулище, приймачище*).

Складниками субстантивної зони є іменники з модифікаційним словотвірним значенням *збірності*. Вони стосуються сукупності осіб за їхнім соціальним станом та званням. За словотвірними характеристиками ці похідні іменники вирізняються наявністю в їхньому складі словотворчих суфіксів – виразників дериваційного значення "збірність", серед яких найпродуктивнішим є *-ств-/цтв-* (*бурлацтво, боярство, бідняцтво, козацтво, лицарство, міщанство, парубоцтво, панство*).

Варто зазначити, що в межах однопланових модифікаційних словотвірних значень «демінутивність», «збірність», «аугментативність» взаємодіють такі синонімічні суфікси, наприклад: *-уг-/юг-\ -ств-/цтв-* та *-ств-/цтв-*, *-ик-* та *-оньк-ищ-* та *-ицьк-*, *-ок-* та *-еньк-*; *-аг-/яг-*, *-в-* та *-от-*; *-ств-/цтв-* та *-от-*. Наприклад: *приймак –приймаченько, приймачок; пан –панисько, панище*.

Лексико-словотвірне значення «дружина особи, названої твірним іменником» у субстантивній зоні словотвірної парадигми найменувань осіб за соціальним станом та званням найчастіше виражають десубстантиви із суфіксами *-их-, -и-*, наприклад

гетьманша, генеральша

головиха, старостиha, полковничиха

Проте потрібно зауважити, що ці утворення вживаються й у суто модифікаційному значенні або можуть поєднувати обидва ці значення, пор.: *Так Тромбон добрався й до московської сцени, там його почула дуже культурна й дуже впливова генеральша* (П, Загребельний).

У формуванні іменникової зони важливу роль відіграють іменники із загальним словотвірним значенням недорослості, які посідають семантичні позиції «син особи, названої твірним іменником», «дочка особи, названої твірним іменником», «молода особа». Основними виразниками словотвірного значення першої семантичної позиції є непродуктивні в сучасній українській мові суфікси *-ич, -ович/-евич*, що приєднуються здебільшого до основ іменників – назв осіб з титулом:

гетьман – гетьманич

король – королевич

цар – царевич

та *-енк-*

козаченко

куркуленко

сотниченко

Батько пішов у зелений ірій пращурів, і тапер Богдан був уже не княжичем, а князем землі Київської й повноправним господарем усіх її ланів, і річок, і лісів, і гір, і всього, що в них було живого й мертвого (І. Білик); Гетьманичі мої, ви сироти вже двічі (Л. Костенко); Цей пронирливий, начитаний і завзятий куркуленко швидко втерся в довіру (М. Стельмах).

Особливим різновидом загального словотвірного значення недорослості є значення «дочка особи, названої твірним іменником», яке передає суфікс *-івн-*, що в сучасній українській мові втратив свою продуктивність, наприклад

куркулівна, сотниківна

полковниківна, королівна

князівна, царівна

Наприклад такі: Гарна, дуже гарна була сотниківна! Знали Ті по всій Україні, бо в нас в Україні, було, в кого виросте дочка хороша, то вже знають усюди (П. Куліш); Як прекрасна царівна у казці старій,

Заворожена відьмою злою, Спить, нетлінная роки в могилі сирій І нетлінною сяє красою, Так і ти, Україно... (О. Олесь); Ти водяну царівну зміняв на мельниківну? (Леся Українка).

Отже, субстантивну зону типової словотвірної парадигми іменників, що є назвами людей за соціальним станом та званням у суспільстві, заповнюють похідні іменники з різними продуктивними, малопродуктивними і непродуктивними суфіксами, що виражають модифікаційні та мутаційні словотвірні значення.

Характерні риси творення прикметників від іменників – назв осіб за професією, тимчасовим або постійним видом заняття стосуються і прикметників, які формують як кількісний, так і якісний склад прикметникової зони типової словотвірної парадигми іменників, які називають осіб за званням чи соціальним станом. Це зумовлено тим, що мотивувальні основи іменників першої і другої групи мають спільну категорійну семантику – вони належать до категорії особи. Саме особова семантика виявилася визначальним чинником, який окреслив межі словотвірних значень прикметників.

Ад'єктивну зону як складник типової словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за соціальним станом та званням утворюють відносні прикметники, основні словотвірні значення яких реалізує суфікс *-ськ-* та його видозмінені варіанти *-цьк-*, *-инськ-* та *-анськ-*пор.:

диктатор – диктаторський,
міщанин – міщанський,

опікун – опікунський,
старшина – старшинський,

маршал – маршальський,
лейтенант – лейтенантський.

Межі ад'єктивної зони типової словотвірної парадигми назв осіб за соціальним станом та званням окреслено такими основними словотвірними значеннями:

1

• *такий, що належить особі, яку називає твірний іменник: Попроси перейти в мою **сотницьку** хату, допоможи влаштуватися (П. Загребельний);*

2

• *такий, що має стосунок до особи, яку називає твірний іменник : Але **чиновницька** мисль не сягає за межі володінь, відведених для **чиновницької** душі (П. Загребельний);*

3

• *призначений для особи (осіб), названої (названих) твірним іменником: У багатьох хатах великим постом шили матері **бурлацькі** торби своїм синам та дочкам у дорогу (О. Гончар);*

4

• *властивий особі (особам), названій (названим) твірним іменником: І ось поки я з своєю дурною **офіцерською** прямолінійністю виступував у темному просторі цієї "генеральської" кімнати, просте українське дівча зуміло виказати свою вищість наді мною (П. Загребельний).*

Як засвідчують приклади, діапазон значень, що виражають суфіксальні відсубстантивні прикметники, надзвичайно широкий: паралельно зі словотвірним значенням конкретно-особової належності вони можуть передавати значення загальної родової належності, властивості, стосунку до особи (осіб) за соціальним станом та званням. Найпродуктивнішим виразником цих значень був і є словотворчий суфікс -*ськ*- та його морфонологічні варіанти. У типовій словотвірній парадигмі найменувань осіб за соціальним станом та званням дієслівна зона представлена великою групою відсубстантивних дієслів, яка виявляє тенденцію до постійного поповнення. Формування семантики відіменникових дієслів ґрунтується на якомусь компонентіві значення твірного іменника.

Дослідження словотвірної парадигматики іменників – найменувань осіб за соціальним станом та званням засвідчує, що їм властиві багатокомпонентні конкретні парадигми, структуровані дериватами, розташованими в трьох зонах: субстантивній, ад'єктивній та вербальній. Компонентний склад типової словотвірної парадигми є передусім результатом реалізації словотвірного потенціалу твірними іменниками, хоч не всі з них використовують його повною мірою.

3.2 Структурно-семантична характеристика словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за внутрішніми ознаками

Дослідники встановили, що визначення словотвору як розділу науки, який вивчає творення і функціонування похідних одиниць, що є однослівними найменуваннями, вторинними за природою, мотивованими за змістом, структурованими, тобто такими, що виводяться за формою, висуває багато нових аспектів розкриття значення похідного слова, серед яких особливо виокремлюється фразеологічність його семантики, тобто неможливість вивести значення слова тільки зі значень його складників (Клименко 1984, с. 15). Специфічною ознакою похідних одиниць із

ідіоматичною семантикою є наявність у їхньому лексичному значенні так званих семантичних нарощень, що не мають формального вираження. У дериватів із нефразеологічною (неідіоматичною) семантикою таких нарощень немає. О.П. Єрмакова пропонує розмежовувати ці похідні слова як одиниці з різними дериваційними можливостями, зазначаючи, що слова із фразеологічною семантикою є словотвірно більш спроможними, ніж слова, із нефразеологічною семантикою (Єрмакова 1984, с. 43), а тому їхні словотвірні парадигми є повнішими.

З-поміж великої і семантично неоднорідної словотвірної категорії найменувань суб'єкта стану, серед яких є іменники із фразеологічною та нефразеологічною семантикою, виокремлюємо лексико-семантичну групу похідних іменників – назв осіб за внутрішніми ознаками, яким більшою чи меншою мірою властива фразеологічність лексичних значень, що зумовлює їхню участь у процесах словотворення. Ця кількісно невелика група іменників вирізняється особливостями формально-граматичної і семантичної репрезентації, які визначають набір конкретних словотвірних парадигм та їхні параметричні ознаки.

Іменники вказаної лексико-семантичної групи є похідними одиницями, що утворилися від іменників, прикметників та дієслів за допомогою спеціалізованих суфіксів, які передають значення носія певної внутрішньої ознаки та надають лексемам оцінного відтінку – від незначної іронії до зневаги, презирства, осуду, пор.: *ледар, штукар, хабарник, розбійник, відступник, бешкетник, ябедник, хижак, дивак, простак, глитай, гультяй, буян, пияк, інтриган, критикан, політикан, терорист, авантюрист, аферист* іт.

У словотвірній парадигматиці цих іменників об'єднано різні типи конкретних словотвірних парадигм, що зумовлено категорійною неоднорідністю мотивувальних слів, а також їхніми функціонально-стилістичними особливостями, зокрема негативно-оцінним забарвленням, наприклад:

*гультай – гультайка, гультайчик,
гультайще, гультайство, гультайський,
гультаювати;*

*дивак – дивачка, дивачок, дивачисько,
дивацький, дивакуватий, здивачніти;*

*ледар – ледарка, ледарюга, ледарство,
ледарський, ледаркуватий, ледарювати;*

*розбишака – розбишацтво, розбишацький,
розбишакуватий, розбишакувати;*

*пияк – пиячка, пияцтво, пияцький,
пиячити;*

*хабарник – хабарниця, хабарництво,
хабарницький, хабарничати ;*

Типова словотвірна парадигма назв осіб за їхніми внутрішніми ознаками являє собою тризонну комплексну одиницю, яка засвідчує реалізацію дериваційного потенціалу названої лексико-семантичної групи, до складу якої входять іменники із фразеологічною семантикою.

На вираженні типового для субстантивної зони словотвірного модифікаційного значення особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником в іменниках, мотивованих назвами осіб за певними внутрішніми ознаками, спеціалізується два суфікси – *-к-* та *-иц'-*. Іменники із суфіксом *-к-* утворюються від повних основ співвідносних із ними найменувань осіб чоловічої статі: *гультай – гультайка, глитай –*

глитайка, крутій – крутійка, шпигун – шпигунка, гнобитель – гнобителька, мучитель – мучителька, гуманіст – гуманістка.

Суфікс *-иц'* утворює назви осіб жіночої статі, приєднуючись тільки до усічених основ іменників із суфіксом *-ник*, що називають осіб чоловічої статі, наприклад: *бешкетник – бешкетниця, відлюдник – відлюдниця, відступник відступниця, здирник – здирниця, авантюрик – авантюриця, мрійник – мрійниця, розбійник – розбійниця.*

До зменшено-пестливих дериватів належать іменники *боягузик, брехунець, гультяйчик, дикунець, зрадничок, простачок, розбійничок, лобуря* та інші, семантика яких указує на знижену міру якості, опредметнену в іменнику, якщо сприйняття цього значення супроводжується позитивним суб'єктивним ставленням мовця. Негативний предметно-логічний зміст мотивувальних основ іменників нейтралізують зменшено-емоційні суфікси і позитивний тон висловлювання (Кравченко 1981, с. 143). Це підтверджують такі приклади: *-А хто повірить такому брехунцю? Що, може, скажеш, що сама попада аж на покуття посадила тебе?* (М. Стельмах).

До модифікаційних похідних одиниць, що заповнюють субстантивну зону типової словотвірної парадигми назв осіб за внутрішніми ознаками, належать іменники зі значенням «аугментативність», виразниками якого є словотворчі суфікси *-уг/-ю-, -ак/-як-, -иськ-, -иц-*. Ці суфікси відіграють важливу роль як експресивно-характеристичні засоби. Вони не тільки вказують на об'єктивну збільшеність, але й увиразнюють у похідному іменникові значення іронії, зневаги, презирства, грубої характеристики особи, наприклад: *бандюга, ледарюга, хижачюга, брехуняка, злодіяка, глитаяка, заводіяка, лобуряка, обурисько, бідачисько, хижачиськота* інші. *Ще й досі розповідають на Зачіплянці, як шмагав там бабу нагаєм один бандюга з Підгородньої* (О. Гончар); *– Я змалку був такий. Розказувала мати, що був заводіяка усяких колотнеч* (Л. Костенко).

Значенням «збірність» охоплено невелику групу дериватів субстантивної зони. Основним словотворчим засобом, який слугує для вираження цього значення, є суфікс *-н-*. Оскільки цей словотворчий формант належить до словотвірних засобів із власною експресивністю, іменники, утворені за його допомогою, набувають яскраво вираженого негативного емоційного забарвлення, пор.: *глитайня, ледарня, штукарня, хижачня: Як на свято, як на здобич поспішала звідусіль у Каховку пазуриста степова хижачня* (О. Гончар).

Ад'єктивну зону словотвірної парадигми іменників, що називають осіб за внутрішніми ознаками, формують деривати зі значеннями, що властиві прикметникам, похідним від іменників – найменувань осіб, зокрема тих, що належать до лексико-семантичних груп «особа за професією» і «особа за соціальним станом та званням».Складниками ад'єктивної зони є передусім відносні прикметники, які виражають таке словотвірне значення:

- 1 • такий, що має стосунок до особи (осіб), названої (названих) твірним іменником;
- 2 • властивий особі, яку називає твірний іменник;
- 3 • призначений для особи, яку називає твірний іменник.

Словотворчим засобом, що передає ці значення, слугує продуктивний в утворенні відособових ад'єктивів суфікс *-ськ/-цьк* пор.: *глитай – глитайський, гультяй – гультяйський, ледар – ледарський, крутій – крутійський, штукар – штукарський, дикун – дикунський, інтриган –*

інтриганський, *відступник* – *відступницький*, *смертник* – *смертницький*, *зрадник* – *зрадницький*, *бандит* – *бандитський*, *блюзнір* – *блюзнірський* і подібні.

Словотвірні значення цих прикметників встановлюються на основі їхнього вживання в певному контексті. Наприклад: *В самій згадці про Івана о такій порі, та ще з Ромчиних уст, Віруньці вчулося щось образливе, блюзнірське* (О. Гончар); *У своїй дивацькій панамі з якогось кавказького цапа іронічно киває своїм супутникам на Лінин напис про ввічливість* (О. Гончар);

Водночас твірні іменники зі значенням осіб – носіїв внутрішніх ознак виявляють словотвірну здатність до продукування десубстантивів, які в ад'єктивній зоні словотвірної парадигми посідають семантичну позицію «схильний до певного способу поведінки». Це словотвірне значення виражають прикметники із суфіксом *-уват-/-юват-*, наприклад: *дивакуватий, простакуватий, шахраюватий, ледаркуватий, сірякуватий, забіякуватий, відлюдкуватий, хижакуватий* та ін.

Дієслівну зону словотвірної парадигми іменників досліджуваної лексико-семантичної групи формують деривати із словотвірним значенням «уподібнюватися за якими-небудь ознаками або дією до того, хто названий твірним іменником»: *гультай –гультаювати, глитай – глитаювати, ледар – ледарювати, розбишака – розбишакувати, хижак – хижакувати, штурк – штуркаювати, дивак – дивачити, хабарник – хабарничати* тощо. *Він був одним із тих диваків, які вміли по-справжньому дивачити* («Голос України»).

Основним виразником словотвірного значення відсубстантивних дієслів є суфікс *-ува-/-юва-*. Дієслівні лексеми із суфіксом *нича-*, які поширилися в українській мові переважно під впливом російської, тепер вилучають з ужитку як такі, що суперечать словотвірним та лексичним нормам сучасної української літературної мови. Замість них уживають

дієслова із суфіксами *-ува-* та *-и-*, пор.: *гріховодничати і гріховодити, ловеласничати і ловеласити*.

Отже, лексико-семантична група іменників, що охоплює найменування осіб за внутрішніми ознаками, виокремлюється з-поміж інших носіїв стану фразеологічністю семантики її дериватів – віддієслівних, відприкметникових та відіменникових похідних. Саме ця семантична особливість твірної бази зумовила словотвірну спроможність іменників досліджуваної групи утворювати деривати, розташовані в трьох частиномовних зонах: субстантивній, ад'єктивній та дієслівній. Компонентний склад кожної зони ґрунтується, крім фразеологічності лексичної семантики мотивувальних іменників, на їхніх формально-граматичних та функціонально-стилістичних особливостях.

Висновки до розділу 3

Тризонна словотвірна парадигматика найменувань людей за їхнім станом та званням у суспільстві реалізується за допомогою субстантивної, прикметникової і дієслівної зон. Вона представлена конкретними словотвірними парадигмами, більшість яких є багаточленними (*куркуль – куркулька, куркулиха, куркулик, куркуленко, куркулівна, куркульня, куркульство, куркульський, покуркулити, окуркулитися*).

Серед чинників, що впливають на дериваційні особливості агентивних іменників, виокремлюємо словотвірні, мотиваційні, комбінаторні та семантичні. Важливим чинником є актуальність даної одиниці, а також її частиномовний статус.

Субстантивна зона характеризується найбільшою кількістю похідних, оскільки її складу входять похідні, що мають модифікаційні та мутаційні словотвірні значення. Суфікси *-и-*, *-ов-*, *-их-* формують глибину семантичної позиції значення «дружина гетьмана» (*гетьманша, гетьманова, гетьманиха*). Суфікси *-ич*, *-енко*, *-ів*, реалізують значення

«син гетьмана», «дочка гетьмана», наприклад: *гетьманич*, *гетьманенко*, *гетьманівна*. Суфікси *-оньк-* та *-чик* формують пестливе значення в іменниках *гетьманонько* і *гетьманчик*. Формант *-к-* характеризується як найпродуктивніший словотворчий суфікс, який виконує модифікаційну функцію в іменниках, які мають значення «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, яку називає твірний іменник» (*заробітчани*). Суфікси *-а/-ча* і *-єн-* в іменниках середнього роду є головними показниками модифікаційного значення зменшеності-пестливості (*козака*, *наймитча*). До доволі продуктивних зменшено-емоційних суфіксів серед іменників чоловічого роду належать такі: *-он*, *-очок*, *-ик(козачок)*. Формант *-оньк/-еньк* є малопродуктивним у творенні специфічних пестливих іменників від найменувань осіб за соціальним станом та званням (*козаченько*). Найпродуктивнішими словотворчими афіксами, що мають значення *аугментативності* в субстантивній зоні, є суфікси *-уг-/юг-* та *-ищ-* (*зlidарюга*). Значення збірності у субстантивній зоні реалізується за допомогою суфікса *-ств-/цтв-* (*бурлацтво*). Важливо, що є можливість використання синонімічних суфіксів (*-уг-/юг-*, *-ств-/цтв-* та *-н -ств-/цтв-*, *-ик-* та *-оньк-/ищ-* та *-ицьк-*, *ок-* та *-еньк-*; *-аг-/яг-*, *-в-* та *-от-*; *-ств-/цтв-* та *-от-*) у межах значень «демінутивності», «збірності» і «аугментативності» (*пан – панисько*, *панище*). Суфікси *-ич*, *-ович/-евич* та *-єнк-* є базовими виразниками словотвірного значення першої значеннєвої позиції (*гетьман – гетьманич*, *козаченко*). Суфікси *-ськ-/ицьк-*, *-инськ-* та *-анськ-* формують окрему прикметникову зону найменувань осіб за соціальним станом (*опікун – опікунський*). Суфікси *-к-* та *-иц'-* використовуються для вираження значення особа жіночої статі щодо чоловічої статі (*гуманіст – гуманістка*). Суфікс *-иц'-* формує назви осіб жіночої статі завдяки приєднанню до усічених основ іменників, які мають суфікс *-ник*, які позначають осіб чоловічої статі (*бешкетник – бешкетниця*). Словотворчі суфікси *-уг-/ю-*, *-ак-/як-*, *-ицьк-*, *-ищ-* формують зону назв осіб за внутрішніми ознаками (*бандюга*, *брехуняка*,

злодіяка, глителяка, бідачисько). Базовим суфіксом для формування значення збірності є формант *-н-* (*ледарня*). Суфікси *-уват-/-юват-* використовуються для позначення семантичної позиції «схильний до певного способу поведінки» (*дивакуватий*). Суфікс *-ува-/-юва-* є основним показником словотвірного значення відсубстантивних дієслів.

ВИСНОВКИ

Словотвірна парадигма – це упорядкована за параметрами протяжності та глибини семантичних позицій сукупність похідних слів одного ступеня творення, об'єднаних спільною твірною основою і протиставлених словотворчими формантами.

На сучасному етапі розрізняють конкретні й типові словотвірні парадигми. Конкретна СП об'єднує похідні слова, утворені від вершини на першому ступені деривації.

У процесі написання кваліфікаційної роботи було встановлено наявність таких структурних типів словотвірних парадигм лексико-семантичних груп агентивних іменників на основі частиномовної належності їхніх дериватів:

1) нульові словотвірні парадигми – властиві лексемам, які не беруть участі в словотвірних процесах, від них не утворюються нові слова,

2) однозонні словотвірні парадигми – мають одну частиномовну зону: субстантивну, ад'єктивну, дієслівну;

3) двозонні словотвірні парадигми – складаються з двох зон дериватів: субстантивної та ад'єктивної;

4) тризонні словотвірні парадигми – об'єднують три зони похідних: субстантивну, ад'єктивну та вербальну; субстантивну, ад'єктивну та адвербіальну; субстантивну, дієслівну та адвербіальну;

5) чотиризонні словотвірні парадигми – мають у своєму складі чотири частиномовні зони: субстантивну, ад'єктивну, дієслівну, адвербіальну.

У нашому дослідженні проаналізовано тризонні словотвірні парадигми, які є найбільш характерні для агентивних іменників. Їхня типова словотвірна парадигма має тризонну структуру з різними семантичними позиціями в кожній із трьох зон.

Вдалося з'ясувати, що важливим аспектом впливу на дериваційну спроможність є ступінь словотворення.

Крім того, важливим чинником є семантичний. Він активно впливає на обсяги словотвірних парадигм.

Активний розвиток мови спричиняє обмеження використання певних слів, тому їхня словотвірна парадигма є кількісно й семантично обмеженою.

Чинниками, що впливають на формування словотвірних парадигм, є частотність уживання їх у мовленні, затребуваність у суспільстві та ін.

Нами було систематизовано структурні типи словотвірної парадигми агентивних іменників. З'ясовано, що назви осіб за професійним заняттям, соціальним станом та званням, а також найменування осіб за внутрішніми ознаками мають три зони: субстантивну, ад'єктивну та дієслівну.

Субстантивна зона характеризується найбільшою кількістю похідних, оскільки її складу входять похідні, що мають модифікаційні та мутаційні словотвірні значення.

Похідні слова, що формують прикметникову, ад'єктивну, зону, мають широкий діапазон значень, найпоширенішим із яких є вказівка на стосунок до особи, названої твірним іменником.

Похідні слова дієслівної зони утворюються за допомогою продуктивного суфікса *-ува-* / *-юва-* і передають словотвірне значення “бути тим, хто названий твірним іменником”.

Лексико-семантична система сучасної української мови постійно поповнюється, розвивається. Унаслідок цього виникає потреба досліджувати дериваційний потенціал нови слів, у тому числі й запозичених. Тому проблематика нашої роботи є актуальною для майбутніх досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения общая теория грамматики. Л.: Наука, 1998. 238 с.
2. Бузашшиова К. Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм. М.: Наука, 1987. С. 14 –19.
3. Валюх З.О. Парадигматика в сучасному українському словотворі. Мовознавство. Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. 2012. Вип.24. С. 5-12.
4. Валюх З.О. Префіксально-суфіксальні деривати в структурі словотвірної парадигми іменників в українській мові. *Вісник КНЛУ*. Серія філологія. 2012. Том 19. Вип. 1. С. 20-25.
5. Валюх З.О. Репрезентація модифікаційної семантики в словотвірній парадигматиці українського іменника. Мовознавство. *Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ*. 2014. Вип. 28. С. 5-12.
6. Валюх З.О. Словотвірна парадигма як об'єкт зіставної типології. Мовознавство. *Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ*. 2013. Вип. 27. С. 6-10.
7. Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія.Київ – Полтава: АСМІ, 2005. 356 с.
8. Городенська К. Г. Структура відіменних дієслів. Розділ І. Київ: Наукова думка, 1981. 198 с.
9. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібник.Київ: Вища школа, 1999. 207 с.
10. Ґрещук В. Український відприкметниковий. Плай, 1995. 208 с.
11. Ґрещук В. Теоретичні засади основоцентричноїдериватології. Розділ І. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. С. 6 – 38.
12. Гухман М. М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков. Москва: Наука, 1972. С.39 – 70.

13. Дашченко О. И., Кардащук Е. В. Типовая парадигма существительных со значением должности, звания, профессии, рода деятельности. Самакарканд, 1991. С. 120 – 122.
14. Демешко І. М. Проблеми морфонологічного моделювання девербативів у сучасній українській літературній мові. 2014. С.48-54.
15. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2003. 20 с.
16. Дияк О.В. Субстантивна парадигма кореня *стал-* у сучасній українській мові. 2015. С. 19 – 23.
17. . Ельмслев Л. О. Категории личности-неличности и одушевленности-неодушевленности. М.: Наука, 1972. С. 114 – 152.
18. Ермакова О. П. Лексические значения производных слов в русском языке. М.: Русский язык, 1984. 152 с.
19. . Загнітко А. П. Теоретична граматику української мови. Морфологія. Монографія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 437 с.
20. Зверев А. Д. Значення відособових прикметників на *-ський* у сучасній російській мові. *Мовознавство*. 1978. Вип. 3. С. 41 – 47.
21. Земская Е.А. О парадигматических отношениях в словообразовании. Москва. 1978. С. 63 – 77.
22. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української мови: будова та реалізація. Київ: ІЗМН, 1999. 297 с.
23. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 1984. 251 с.
24. Клобукова Л. П. Специфика парадигматических отношений в словообразовании. Вестник Моск. Ун-та. Сер. 9: Филология. 1981. Вип. 6. С. 19 – 27.
25. Костусяк Н. М. Принципи класифікації морфологічних категорій. Волинський національний університет імені Лесі Українки. С. 14-19.

26. Крайняк О. Словотвірні ряди лексем та еліптичні іменники. *Гуманітарна освіта в технічних навчальних закладах*. 2013. Вип. 128. С. 44-51.
27. Кулик О.Д. Словотвірна система української мови: лінгвістичний і методичний аспекти. *Молодий вчений*. 2017. Вип. 1 (41). С. 448-452.
28. Кушлик О.П. Словотвірна парадигматика відсубстантивних дієслів зі словотвірним значенням «перебувати в психічному стані, названому твірною основою». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 180-188.
29. Кушлик О. П. Структурно-семантичні особливості типової словотвірної парадигми відприкметникових каузативних параметричних дієслів в українській мові. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки»*. Мовознавство. 2014. Вип. 2. С. 77-82.
30. Кушлик О. П. Типологія словотвірних парадигм похідних дієслів в українській мові: афтореф. дис. доктора філол. наук: 10.02.01. Київ, 2016.
31. Кшановський О. Ч. Прикметники з просторово-кількісною семантикою в сучасних українській та перській мовах (зіставно-типологічний аналіз лексичних значень): дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.17. Львів. 2001. 213 с.
32. Ландер М. А. Взаємодія словотворчих засобів із семантико-синтаксичною функцією інструменталія. *Новітня філологія: науковий журнал Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили*. 2005. Вип. 3 (23). С. 77 – 92.
33. Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания. М.: Наука, 1979. С. 47 – 60.
34. Манучарян Р. С. Словообразовательно-семантическая парадигма. *Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца*. М., 1980. Вып. 164. С. 54 – 60.
35. Мигирин В. Н. Опыт построения классификаций, прогнозирующих развитие местоимений и словообразовательной парадигмы. *Филологические науки*. 1972. Вып. 3 (75). С. 68 –75.

36. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 1998. 20 с.
37. . Милославський І. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. М.: Изд-во МГУ, 1980. 296 с.
38. Михайлик Р. П. Семантико-граматична структура дієслів на -ся в сучасній українській мові: автореф. дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ. 1995. 16 с.
39. . Моисеев А. И. словообразовательная цепь как разновидность словообразовательной парадигмы. Сб. науч. тр. Краснодар, 1991. С. 84 – 91.
40. . Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника. Херсон: Айлант, 2005. – 336 с.
41. Пілецький В. І. До типології словотвірної структури українських фізичних термінів. *Мовознавство*. 1991. Вип. 6. С. 66 – 68.
42. Пономаренко В.Д., ДудаО.О. Структурно-семантична характеристика словотвірного гнізда з вершиною «зима». *Лінгвістичні дослідження: Зб. Наук. Праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. 2018. Вип. 48. С. 126-136.
43. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2006. 20 с.
44. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 1979. С. 228 – 284.
45. Сегін Л. В. Структурно-семантичні особливості словотвірної парадигми префіксальних дієслів із значенням наближення в українській і польських мовах. Типологія мовних значень у діахронічному і зіставному аспектах. 2019. Вип. 37. С. 31-41.
46. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ : Наукова думка, 2003. 283 с.

47. Степаненко О.К., Рибалка Я.І. Парадигматична структура словотвірного гнізда з вершиною-соматизмомлице в українській мові. *Український смисл*. 2015. С. 101 – 110.
48. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря русского языка. Самарканд: Изд-во Самарканд. ун-та имени С. Айни, 1971. 387 с.
49. Тихонов А. Н. Основные понятия русского словообразования. М.: Русский язык, 1985. С. 18 – 52.
50. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке. М.: Наука, 1977. 256 с.
51. Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір. Київ: Наукова думка, 1979. С. 171 – 210.
52. Янценецкая М. Н. Семантические вопросы словообразования: Производящее слово. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. 242 с.
53. Dokulil M. Tvorenislov v cestine. I. Teorieodvozoanislov. Praha: Nakl. Ceskosl. akad. ved., 1962. 264 s.
54. Kocherha H. V. Formation stages of Ukrainian suffix subsystem in the context of the world language picture evolution. P. 151 – 158.
55. Sussex R., Cubberley P. Word formation. Cambridge University Press, 2006. P. 421 – 471.
56. Worth D. S. The role of transformation in the definition of syntagmas in Russian and other Slavic Languages. Sofia, 1963. P. 114 – 121.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Грінченко Б. Непокірний. Оповідання. Центр навчальної літератури, 2020, 268 с.
2. Гончар О. Собор. Харків: Клуб Сімейного дозвілля, 2018, 336 с.
3. Довженко О. Зачарована Десна. Київ: Знання, 2008. 208 с.
4. Загребельний П. Тисячолітній Миколай. Харків: Фоліо, 2003. 399 с.
5. Збанацький Ю. Сеспель. Твори в 4 томах. К.: Дніпро, 1979. 348 с.
6. Костенко Л. Берестечко. Київ : Укр. письм., 1999. 232 с.
7. Лис В. Соло для Соломії. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 368 с.
8. Малик В. Посол Урус-шайтан. Км-Букс, 2016. 576 с.
9. Павличко Д. Земля. Твори в 3 т. Т. 1. Поезії. Київ: Дніпро, 1989. 501 с.
10. Стельмах М. Правда і кривда. Київ: Центр навчальної літератури, 2017. 456 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Словотвірні парадигми за ознакою протяжності

нульові словотвірні парадигми

- властиві лексемам, які не беруть участі в словотвірних процесах, від них не утворюються нові слова, напр.: *дослідження, цвітіння, молодість, безпалько, читака, вовчище, вівсище, п'ятиденний, двоповерховий* та ін.;

однозонні словотвірні парадигми

- що мають одну частиномовну зону:
- субстантивну:
  - *простак – простачка, простачок;*
  - *пустун – пустунка, пустунчик, пустунець;*
  - *ад'єктивну:*
- *плющ – плющовий, плющоподібний;*
- дієслівну:
  - *барліг – барложитися;*
  - *борона – боронувати* та ін.;

двотонні словотвірні парадигми

- складаються з двох зон дериватів:
- субстантивної та ад'єктивної;

тризонні словотвірні парадигми

- об'єднують три зони похідних:
- субстантивну, ад'єктивну та вербальну:
- *-візник – візниця, візничий, візниченько, віничок, візництво, візницький, візникувати;*
- *-лисиця – лисичка, лисича, лисиченя, лисичий, лисичити;*
- субстантивну, ад'єктивну та адвербіальну:
  - *-ласий ласач, ласій, ласун, ласуха, ласощі, ласенький, ласо;*
  - *-чемний – чемність, чеменький, нечемний, темно та ін.;*
- субстантивну, дієслівну та адвербіальну;

чотиризонні
словотвірні
парадигми

- мають у своєму складі чотири частиномовні зони: субстантивну, ад'єктивну, дієслівну, адвербіальну, напр.:
- *-сизий сизар, сизик, сизяк, сизота, сизь, сизуватий, сизесенький, сизенький, сизіти, сизо;*
- *- цікавий – цікавість, цікавенький, нецікавий, прецікавий, цікавити, цікаво та ін.*

Додаток 2

Значення дериватів, що входять до складу словотвірної відміни дієслова

особа – виконавець дії (<i>в'язальник</i>);	
знаряддя дії (<i>в'язила</i>); особа – адресат дії (<i>бранець</i>);	
матеріал для дії (<i>прядиво</i>);	
дія (<i>в'язання</i>);	
наслідок дії (<i>в'язка</i>);	
залишок після дії (<i>сукнина</i>);	
місце дії (<i>прядильня</i>);	
віддієслівна якість (<i>в'язучий</i>);	
опредметнена якість дії (<i>в'язкість</i>);	

Додаток 3

Семантичні позиції субстантивної, ад'єктивної та дієслівної зон

іменникова – «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником», «дружина особи, названої твірним іменником», «недорослість», «демінутивність», «аугментативність», «збірність», «заняття особи, названої твірним іменником», «приміщення, де працює особа, названа твірним іменником»;

прикметникова – «такий, що належить тій особі, яку називає твірний іменник», «такий, що стосується особи, яку називає твірний іменник»;

дієслівна – «бути кимось, виконувати певні обов'язки».

Додаток 4

Таблиця поділу похідні іменники, що називають осіб за професією, постійним або тимчасовим видом заняття за характером мотиваційних відношень

віддієслівні	<ul style="list-style-type: none"> завідувач, заготовлювану доглядач, викладач, приборкувач, перекладачу вантажник, кріпильник, мельник, різник, розпорядник, чистильник, скляр, маляр, токарь, різьбяр, писар, пекар, лікар, тесляр, ловець, кравець, стрілець, швець, вихователь, учитель, коваль, водій, возій, стрижій, співак;
відіменникові	<ul style="list-style-type: none"> столяр, бондар, млинар, кожухар, мебляр, бджоляр, зброяр, сідляр, дігтяр, квітникар, виноградар, кобзар, сопілкар, килимник, садівник, буряківник, кукурудзівник, пташник, мовник, пасічник, цимбаліст, тракторист, есперантист, гарпунер, комбайнер, кіоскер;

Додаток 5

Основні словотвірні значення типової словотвірної парадигми назв осіб за соціальним станом та званням

- 1 • *такий, що належить особі, яку називає твірний іменник: Попроси перейти в мою **сотницьку** хату, допоможи влаштуватися (П. Загребельний);*
- 2 • *такий, що має стосунок до особи, яку називає твірний іменник : Але **чиновницька** мисль не сягає за межі володінь, відведених для **чиновницької** душі (П. Загребельний);*
- 3 • *призначений для особи (осіб), названої (названих) твірним іменником: У багатьох хатах великим постом шили матері **бурлацькі** торби своїм синам та дочкам у дорогу (О. Гончар);*
- 4 • *властивий особі (особам), названій (названим) твірним іменником: І ось поки я з своєю дурною **офіцерською** прямолінійністю виступував у темному просторі цієї "генеральської" кімнати, просте українське дівча зуміло виказати свою вищість наді мною (П. Загребельний).*

SUMMARY

The study of word formation is based on one of the fundamental principles of linguistics of the XX century – the paradigmatic relationship of language units. Today, the issue of creating a typology of word formation, which is based on the functional load of creative words of different parts of speech, becomes especially relevant.

The noun is the central part of the language, so it is the core of the derivational basis of Ukrainian word formation. The purpose of the master's paper is to study the word-forming paradigms of nouns – the names of person by occupation, social status and rank, the names of person by internal characteristics. The subject of the research is the structure of typical word-forming paradigms of agentive nouns in the Ukrainian language. Descriptive and system methods are used as the main one. Elements of component and structural analyzes are also used. The scientific novelty of the work is that it explores the typical word-forming paradigms of agentive nouns, on the basis of which the word-forming paradigm of the noun is created. The proposed paradigmatic dominance of word-forming typology contributes to the solution of the essential task of derivatology – the creation and study of word-forming paradigm of the modern Ukrainian language.

The practical value of the work is that the proposed paradigms of agency nouns can be used in theoretical research on the word formation of the modern Ukrainian language, in teaching courses of modern Ukrainian literary language in high school. The paper consists of theoretical and practical parts and conclusions.

Based on the researched facts it was possible to create own typological characteristic of agency nouns. In particular, the substantive zone is characterized by the largest number of derivatives, as it consists of derivatives that have modification and mutational word-forming meanings.